ибн Абдылланың эййәм үч-дөрт дүканы барды. Олара Мервиң өзүнде өндүрилйән өнүмлерден башга Бухарадан, Хорезмден, Самаркантдан, Нишапурдыр Машатдан, Халапдан, Багдатдан, Чынмачындыр Румдан гетирилйән харытлар сатылярды. Ол юртлардан гелйән кервенлериң энчемеси Мухаммет ибн Абдылланың мыхманы болярды. Шу себәпли яш тәжир кервенсарайы улалдыпды, тәзе җайлары көпелдипди.

Абдылла билен Хорезминиң кервени хем шу ерде йүк яздырды. Кервениң ярыгиже гелендигине гарамаздан, әхли хызматкәрлер аяк үстүне талыпдылар. Ашпезлер, гассаплар деррев ише башладылар. Мыхманлар харытларыны, йүк малларыны ерлешдирип болянчалар, эййәм нахарам тайяр болды. Мухаммедем, Абдылла-да, бейлеки ёлдашларам ядавды, шонуң үчинем нахар вагтында улы гүррүң болмады. Адамлар чалаҗа гарбаныш, ерли-ерине гечип, деррев ука гитдилер.

Хорезминиң гөзүне укы гелмеди. Ол эртир, хас такыгы, шу гүн ир билен Мамун ибн Решидиң көшгүне бармалыды. «Ол мени нәхили гаршыларка, алымлар маңа нәхили гарар? Оларың ичинде хер түйслүси бардыр. Мен бир узак хем-де ят ерден гелен адам. Маңа душманчылык гөзи билен гаранларам тапылман дурмаз. Мен шу хили ягдайда өзүми нәхили алып бармалы боларын?» диен пикирлер Мухаммет Хорезминиң укусыны көйдүрипди. Ол укламан даңыны атырды. Ир билен чай ичип, гарбаныбам угры болмады. Досты Абдылланың берен совалына хем гөвүнли-гөвүнсиз җогап берди. Досты онуң толгуняныны аңлады, шонуң үчинем гаты гөрмеди. Гайтау сыпайычылык билен:

— Мен сениң ягдайыңа дүшүнйән. Шонда-да бир неме гарбанмалы. Хәким саңа ичи наз-ныгматлы сачак билен гаршылян дәлдир-ле. Онуң бир башы, мүшии бардыр — дийип, Хорезмини геплетҗек болды.

Мухаммет өзүни галагоп дуйярды. Онуң бегенйәнине-де, гынанянына-да дүшүнер ялы дәлди. Йөне бу пезек достуның сөзлерини җогапсыз галдырмагы бәдеплик хасаплады.

— Догры айдяң, Абдылла, йөне шаның орнуны тутуп отуран адамың янына барамда, нахар хөдүрлеселер-де, мен-ә шондан ийип билмерин. Бокурдагымдан бир бөлежик нан хем гечмезмикә диййәрин. Онуң өзүниң кабул эдесем ёк-ла. Көшкдәкилериң бирине мениң билен душушмагы буйрар, шонуң биленем иш тамам.

— Ёк, бейтмез. Мениң эшидишиме гөрә, ол алымлар, шахырлар билен йыгы-йыгыдан душушярмышын. Чагырып гетирен адамсы билен якындан таныщмак үчин вагтыны гайгырмаярмышын. Сени ол хөкман кабул эдер, түвелеме, сени бу желагайларда танамаян ёк ахыры. Онсоңам, дурмуша чыкарылян гыз ялы сандырап дурма-да, өңүнде гойланы ий, хәкимиң янына гидели. Кервенсарайың эеси, атдашың эййәм бизе гарашып дурандыр — дийип, Абдылла ярым дегишме әхенде достуны гыссады.

— Онуң бизлик нәме иши бар?

— Онуң бизлик иши көп. Биринҗиден-ә, мен көшгүң ниредедигини билемок, Мухаммет бизи алып барар. Икинҗиден болса, сен себәпли хәким билен якындан таншарын диен тамасы бар. Мен онуң билен гиже саташып, бу затларың геңешини эдип тойдум.

Мухаммет достуның йүзүне чиңерилип серетди. Онуң бу середиши «мен-ә хич зада дүшүнемок» диййән ялыды. Чынлакай ылым билен мешгул болуп йөрен алым бу затлара оңат гөз етирип билмеди. Абдылла дегишмә салды:

— Сен нәхили хорматлы адамдыгыңы билеңог-ай. Сениң үстүң билен Мервиң улы сөвдагәрлериниң бири хәкиме голайлашҗак боляр.

Нәмәниң-нәмедигине гөз етирен алым:

— Бир бендә көмегимиз дегсе, яман болмаз-ла. Гитҗек болса, мениң-ә гаршылыгым ёк. Онда туралы, достум — дийип, еринден турды.

— Мениң пикиримче, шәхериң гурплы адамлары билен якындан гатнашык сакламак Мамун үчинем пейдалы болса герек — диен Абдылла хем еринден туруп, гапа тарап йөнелди.

Догруданам, Мухаммет ибн Абдылла достлара гарашып дуран экен. Ол алым билен икн эллэп гөрүшди:

— Сиз билен душушаныма мен өрән шат, адыңыза ашык болуп йөрдүм, бу гүн Аллатагала нураны йүзүңизи гөрмәге-де ярдам этди. Сизиң язан затлары-

ңызың биргидени сөвда ишимизде бизе улы көмек берйәр.

Мухаммет хениз жогап берип етишмәнкә, гүррүңе гошулан Абдылла ене-де дегишди:

— Сени бизиң юрдумызда танамаян ёк дийдим-ә. Түвелеме, шалардыр солтанларданам гечирдиң, достум!

— Абдылла, шу ерде бир дегишмәни гой — дийип, Хорезми Мухаммет сөвдагәре йүзленди: — Мениң достумың болшы шейле, бу, дегишмесе, оңуп биленок. Дегишмелери билен мени сынап гөржек болуп, азара галяр.

— Хернә Аллам дегишмеден айырмасын! Йөне мениң кәрдешимиң шу вагт сиз хакда дегшип айдян сөзлери хакыкат. «Мамун Хорезмиң иң улы алымыны, ягны Мухаммет ибн Мусаны көшге чагырыпмышын, хасап-хесип ишлеринде ол алым билен бәслешип билйән адам ёкмушын. Ол йылдызлары санап, хованың ненең болжагыны, гарың, ягшың хачан ягжагыны билйәрмишин» диен гүррүңлер соңкы бир айың довамында бизиң базарымызда агыздан дүшенок. Илиң арасындакы мыш-мышың хакыкатдыгыны билйәнем биз-де аз дәл. Чүнки хәкимиң янындакы алымлардыр шахырлар сиз хакда көп зады билйәрлер.

— Диймек, Мерв тутушлыгына мениң достума гараняр экен. Онда муны кабул эдиң, йөне гөвнүне дегмәң, мыхмандыгыны билдирмәң. Шейтмесеңиз би, гачып, ене-де Хорезме барар.

— Алымың гөзүмиң үстүнде орны бар. Мерхеметли Мухаммет ибн Муса, мен сизиң хызматыңызда ислән юмшуңызы буйруң, мен оны улы хөвес билен бержай эдерин!

— Мәхирли гаршылап, доганларча гужак ачаныңыз үчин таңрыялкасын! Алым хөкмүнде мен көплерден тапавутланамок, менде хич хили гудратам ёк. Шонуң үчинем мен барада айдылян затларың хеммесине ынаныл хем дурмаң — дийип, Хорезми тәжире йүзленди.

— Мухаммет, атдашың өзүнден тослап тапанок, роваятам дүзенок. Ол илден эшиденини айдяр — дийип, Абдылла достуның мамла дәлдигини яңзытды.

— Абдылла ибн Барака догры айдяр. Мен сиз хакда көп адамың гүррүңини диңледим. Мундан үч гүн озалам китап сатылян хатарда сизиң гүррүңиңизи эдип отуран экенлер. Шонда китап сатян адам жаныкды: «Сиз Мухаммет ибн Мусаның китабыны сатын алсаңыз ялңышмарсыңыз. Мунда гызыклы затлар көп. Муны окан адам көп согап тазанярмышын. кеселли адамлар сагалып гидйәрмишин. Йигрими йыл кесел ятан бир адам Мухаммедиң китабыны окап, онуң агзан йылдызларыны өвренмек үчин хер гүн агшам дашары чыкып олары сынлапдыр. Арадан үч ай геченсоң ол гутулып өтәгидипдир».

Мухаммет ибн Абдылла бу сөзлери айданда, йүзүне нур чайылан ялы болды.

— Сөвдагәр кеселиң адыны тутмадымыка? — дийип, Абдылла сорады.

— Диңләп дуранларың бири оңа шу совалы берди. Сатыжы: «Шол адам етерлик хова алып билмейәр экен, деми гысып, гөм-гөк болуп ятыберйәр экен. Йөне Хорезминиң китабыны окап хер хили кеселлерден гутулян башга-да бар» дийип, жогап берди.

Мухаммет ибн Абдылланың бу жогабына Мухаммет ибн Муса хезил эдип гүлди. Соңра болса:

— Ол нәсагы мениң китабым дәл-де, хер гүн агшам дашары чыкып, ювдан тәмиз ховасы сагалдыпдыр — дийди.

Тәжирлер Мухаммет Хорезминиң пикири билен ылалашман, бу темада улы гүррүң этдилер, мысаллар гетирдилер.

Мухаммет тәжирлериң айдянларыны үнсли диңледи. Достуның дегишмесине-де гулак габартмады. Ол Мухаммет ибн Абдылланың ики сапар Аллатагала йүзлененидиги хакда ойланды. Мунуң өз себәби барды. Хорезмде хениз ерли дин гүйчлүди. Мусулман динине ынаняндар ики-екеди. «Мервлилериң хеммеси эййәм Мухаммет пыгамбериң динини кабул этдимикә?» дийип, яш алым ичини гепледйәрди.

Олар ёла дүшдүлер. Эмма дин меселеси ене-де алымы ойландырды. Онуң өз машгаласында какасы пакыр мусулман динини кабул эдипди. Муңа алымың өз ады-да, хениз дирикә какасының бәш вагт намазыны гечирмәндиги-де шаятлык эдйәрди. Онуң эжесем мусулманчылыгың борчларыны бержай эдйәрди. Мухаммет хем шу рухда тербие алыпды. Эмма онуң дайы топарларында хенизем отпаразчылыга уй-

янлар барды. Зороастризм, ягны Заратуштраның динине эерйәнлер Мервиң төверегинде-де барды. Мервде Исаның динине ынаняңлар хем яшаярды. Алым бу ягдая белетди. Онуң дин хакда ойланяндыгы төтәнден дәлди. Биринжиден-ә, ол Мервиң хәкими, ыслам дининиң әхли талапларыны берҗай эдйән Мамуның янына барярды. Онуң билен биле ишлешмеги гөз өңүнде тутярды. Икинжиден болса, Мухаммет ыслам дининиң артыкмачлыкларына гөз етирип уграпды. Бу эсасы себәпди. Бу дин өрән көп юртлары өзүне бирлешдирип, дүнйәде иң улы дөвлег гурмага араплара ёл ачыпды. Яш алыма хас толай болан Орта Азия, Эйран юртлары-да халыфата гирйәрди. Озал бу юртларың бири-бирлери билен сөвда этмеклери-де хыллаллады. Сөвда кервенлери кәбир юрдуң үстүнден гечип билмейәрди, көп муқдарда пач төлемелиди. Хас бетерем, кервенлери чапярдылар, талаярдылар. Инди бу хили пәсгелчиликлер арадан айрылярды.

Яш алым бу затлара оңат дүшүнйәрди. Йөне онуң маңзына батян, өзи үчин хас пейдалы башга бир зат барды. Ол ылым-билимди. Инди ылым билен мешгул болмак үчин оңат шертлер дөрәпди. Халыфатың әгирт гиң ерлериниң хер бир күнжегинде пейда болан китабы Хорезмде-де, Мервде-де, Отрардыр Әневде-де, Сарахсда-да алып болярды. Эдебиятларың әлъетерлиги, бир дилде, ягны арап дилинде языляндыгы алым үчин улы көмекди.

Сөвдагәрлериң гүррүңине «хә» берсе-де, яш алым ёл бойы тәзе дин хакда ичини гепледип титди.

• • •

Балхың кенарындакы Екеагажың дүйбүнде отурып, дәли-порхан болуп товланжырап акян деря сын этмеги халаян Мухаммет Мерве геленсоң, онуң гапдалындан акян Мургабың кенарына-да чыкярды. Элбетде, бу ики деряның улулыгыны деңешдирер ялы дәлди. Каерлерде Җейхуның аңрысы гөрүнмейәрди, Мургап болса онуң янында Хорезмдәки улы яплардан тапавутланмаярды. Зыңан дашың бу деряҗыгың аңыркы кенарына барып дүшйәрди. Ёгса-да, бу деряларда меңзешлик хем барды. Оны Хорезми гөрйәрди. Буларың икисем өзлериниң буланык сувунда ери мес эдйән гырманчаны гетирйәрдилер, икисем тебсирәп ятан чөлүң ичинден узак мензиллере акып, кенар якаларына җан берйәрдилер. Балха-да, Мургаба-да тапдалдан гошулян сув ёкды, олар ёл бойы сув пайлап гелйән деряларды. Оларың буланып акышы яш алыма леззет берйәрди, онуң гуҗур-гайратыны артдырярды, зехинини йителдйәрди. Онсоңам, диңе Мургап оңа өз догдук депесини ятлădярды. Мервиң башга затлары Хорезмиңкә бейле бир меңзәбем дуранокды. Ховлулара, көчелере төрк берйән, депеси гөге етип дуран дереклер, билине бир танабың узынлыгы етмейән гүҗүмлер, обаны ве шәхери безейән чарбаглар... Мервде ёкды.

Бу гүн деряның боюндакы багҗагаза сейле гелен Хорезми еке дәлди. Онуң янында досты хем-де кәрдеши Абдылла барды. Хава, дүйнден бәри Абдылла ибн Барака хем Мамуның көшгүнде ишлейәрди. Шонуң үчин Мухаммедиң кейпи көкди, ол озалкылар ялы Мургап дерясына гамгын гөзлерини дикип, өз догдук меканыны гөз өңүне гетирип отуранокды. Шахды ачыкды, кейплиди.

— Гөрдүңми, достум! Мениң диеним догры болуп чыкды. Мени көшге әкидип, өзүң хич ким билен гүрлешип билмән тайдаңда, сен бу ерлере ише чагырыларын өйдүп пикир этмәндиң. Сениң лапың кеч болупды. Маңа-да игенипдиң. Инди шол игенчли сөзлериңи ызына гайдып ал, болмаса сени шу Мургап дерясына ташларын — дийип, Мухаммет достуны гуҗаклады.

Абдылланың хем кейпи көкди, онуң дийсең бегенйәндигини учганаклап, янып дуран гөзлерем хабар берип дурды. Ол Мухаммедиң билинден берк гуҗаклап:

— Деря икимизем биле алып гидер. Айтмады дийме, гарк болсам, сен Рейхана хакда хич зат билмерсиң — дийди.

Достуның дегишйәндигини билсе-де, Мухаммедиң голлары деррев говшады, тенине тикен батан ялы болды. Соңкы гүнлер дүйшүнде-де, хушунда-да онуң гөз өңүнде Рейханады. Оны гөвни күйсейәрди, Рейхананың гараягыздан гөзел кешби, хүнҗи ялы дүзүлип дуран акҗа дишлери гөз өңүнден титмейәрди. Дүйн Абдылла билен дүрли затлар барада сөхбет ачан бол-

салар-да, бейлеки алымларың арасында мәхрибаны хакда сорамагы услып билмәнди. Шу гүн ир билен Абдылланы Мургабың боюндакы багҗагаза алып гайданының хем эсасы себәби Рейханады. Достуның хәзирки сөзлери велин, сөйгүлиси хакдакы гүррүңиң башы болды.

— Ханы, Абдылла, геч, отур — дийип, Мухаммет үстүне түркмен халылары язылан агач секә тарап элини узатды.

Олар үч-дөрт әдимликде уллакан тут агаҗының дүйбүнде гойлан секиниң үстүне чыкып отурдылар. Мухаммет деррев гүррүңе башлады. Озаллар ол Абдылла билен Рейхана хакда кән гүрлешмейәрди. Досты оларың гатнашыгына белет болса-да, Мухаммет сөйгүлиси барада гүррүң этмеги халамаярды. Мухаммет сөйги ажайып дуйгы, ол диңе сөйүшйәнлериң арасында галмалы дийип хасап эдйәрди. Бу гүн болса ягдай башгады. Инди үч ай бәри Мухаммет сөйгүлисини гөренокды, ондан хич хили хабар-хатырам ёкды. Хорезмден Мерве гелйән көпди. Оларың арасында Хорезмини, онуң неберелерини танаянам аз дәлди. Шонуң үчинем эжесиниң, доганларының ятдайындан ол хабарлыды. Йөне Рейханасы хакда олардан хич бир зат сорап билмейәрди. Абдылла велин ят адам дәл, җан ялы досты. Бу гүн Мухаммет ондан эзиз гөрйән гызы хакда көп зады сорамакчыды. Мунуң шейледигини Абдылла-да аңярды. Дызларыны эпен батларына:

— Мен бәри гайтмазымдан ики гүн озал Түркана дайзалара бардым — дийип, Абдылла гүррүңе башлады. — Хеммеси саг-саламат гезип, ишләп йөрлер, саңа-да көп салам гөндердилер...

Абдылла чыкарынмага дурды. Гүррүңиң ызына сабырсызлык билен тарашып отуран Мухаммет достуның болшуна геңиргенип середип отырды. Ол Рейхананың хут өзи хакда эшитҗекди, көп затлары сораҗакды. Абдылла болса бар хабарыны ики сөзлемде айтды-да отурыберди. Ховлугып ичини ит йыртса-да, Мухаммет сесини чыкарман, достуның херекетлерини сынлады. Онда улы алымлара махсус болан аграслык, сабырлылык барды. Көйнегини, балагыны ховлукман чыкарып, секиниң гырасына баран Абдылла дымышлыгың узага чекендигине, сесини чыкармаса-

-да, Мухаммедиң тахарының кекирдегине гелендигине дүшүнип:

— Бе, валла, өмрүмде бир гезек өзүме ялбардайын, саңа «Достум, гөзүңе-башыңа дөнейин, ханы, Рейханадан хабар берсене, онсоң билеҗе сува дүшәерис» дийдирҗек болдум велин, болмады. Йүрегиң ярылып барянины йүзүңден-гөзүңден гөрүп дурун. шонда-да, түвелеме, сабырлылыгы элден береңог-ай — дийип, хемишекилери ялы дегишди.

Мухаммет:

— Достум, ялбарярын, Рейхананы гөрдүңми, ол нәме дийди? Айтсана, онсоң сува дүшәерис — дийип гүлди. Абдылланың дегишме сөзлери айдып угран бадына, онуң бир оюн этҗек болянына Мухаммет дүшүнипди. Инди болса шоңа гарашярды. Абдылла:

— Ине, мунуң болды. Ханха, сениң янында мениң донум ятыр, шонуң ашагында акҗа кагыз бардыр. Шонуң гатыны ачсаң, мен дерья уруп чыкянчам, саңа иш болар — дийди-де, секиден дүшүп, Мургаба тарап ылгады.

Алым саңдыраян эллери билен кагызың татыны ачып, Рейхананың кешде чекилен ялы эдип язан хатыны окамага башлады: «Эзизим, саг-аман ишләп йөрмүң? Ягдайың ярамаз дәлдиги, Мамун патышаның сени гөвы гаршыландыгы барада ичден-дашдан эшидйәрис. Абдылладан иберен хатың гелди. Мен саңа өз вагтында җогап хем гайтарып билмедим. Чүнки шондан соң Абдылла-да, башга якын адамлар-да Мерве гитмеди. Барака аганың диңе өзи гатнады, оңа-да, нәме, хат берип болярмы»...

Шу ере етенде, Мухаммет гөзлерини хатдан айрып: «Вах, мәхрибаным, сенем мениң гүнүме дүшүпсиң-дә, мен хем хут шейле болансоң, саңа ики хатдан башга келам агыз сөз язып билмедим» дийип, ичини геплетди.

Соңра ол ене-де окап башлады. «Йөне йүрегим хемише сениң янында, саңа болан сөйгүм өңкүденем гүйчли. Мен шейле бир ховурлы дуйгулары башдан гечирйәрин, йөне олар хакда язып билҗек дәл. Олар язга гечирерден зыяда. Мен бир зада долы гөз етирдим — сенсиз бу дүнъеде яшап билҗек дәл. Херно янымда эҗем бар, ол маңа дүшүнип, гөвүнлик берйәндир. Болмаса мен дәлирәп, чөле чыкып гидердим.

Эжем: «Мухаммет говы йигит, онуң сени халаяндыгына, сәхелчежик мүмкинчилик тапса, Мерве алып гитҗекдигине мен ынанян, сабырлырак бол, гызым, хемме зат гүлала-гүллүк болар» дийип, хемише теселли берйәр»...

Мухаммет ене-де окамасыны бес эдип: «Вах, эжең догры айдяр, Рейхана, сәхелче май болса гуш болуп учуп яныңа барардым, кежебә мүндүрип, иң гымматлы төвхер даш хөкмүнде алып гайдардым. Нәдейин, эзизим, ганатымам ёк, вагтымам ёк, хениз сениң билен билеликде яшар ялы җайым-да ёк. Түркана дайза догры айдяр, «икимизиң билеҗе яшаҗак вагтымыз хөкман гелер» дийип, алым төвүн йүвүртди. Онсоң хатың ызыны окап башлады. «Шу гүррүңлер маңа голтгы боляр. Мен рухдан дүшемок, мени алада этме! Өз ягдайларың ничик? Тарыхдан, җуграфиядан ылмы ишлери язмагы ниет эдинйәрдиң, оларың ягдайы нәхили я-да математика билен астрономиядан башга зада өлиң дегенокмы?! Билип гой, мениң сенден тамам улудыр. Сен ылымларың хемме угрундан баш чыкаряң ахбетин!».

Мухаммет хатдан башыны галдырып, ене өз-өзи билен геплешди: «Мениң башарҗаңлыгыма ченденаша баха берйәң, эзизим! Йөне сенем бир зады билип гой, несип этсе, тарыхданам, җуграфияданам мен китап язарын, хөкман язарын. Хәзир бу угурлардан көп маглумат топладым». Ол өзүни сөйгүлиси билен эгин-эгне берип отуран хөкмүнде дуйярды.

Бу сөзлери дашына чыкарып айданы үчин, эшиден адам болаймасын өйдүп, төверек-дашына әтиячлы гарады. Досты Абдылла Мургабың аңры йүзүндеки гарнына чәгә берип, йүзин дүшүп ятырды. «Абдылла мениң ягдайымы билйәр, гой, сөйгүлисиниң хатыны еке өзи окасын, ойлансын, мен оңа пәсгел бермәйин» дийип, деряның аңырсына йүзүп гечди» дийип, Мухаммет Абдылладан хошал болуп Рейхананың хатыны ызыны окады. Онда вепалылык, сабырлылык, өз иши, эҗесиниң ягдайы, Мухамметлериң машгаласы хакда-да кәп затлар язылыпды. Хатың ызында ене-де Хорезмде, Рейхананың дервезеҗигиң атзында айдан «Йүрегим хемише яныңда, гөзлеримем ёлда болар» диен сөзлери барды. Мухаммет бу сөзлери хич хачан ядындан чыкарманды.

Мухаммет хаты окап гутаран болса-да, оны элинден дүшүрмән, кә ерлерине гайтадан гөз гездирен алым еринден турман отырды. Абдылла хаты окап гутарарча вагтың гечендигини назара алып:

— Мухаммет, гел бәри, Мургабың совуҗак сувундан чыкандан соң, чәгәниң хем леззети бар — дийип гыгырды. Хәзир гүйз айлары болансоң, Мургабың сувы мервлилер үчин совукды, Хорезмиң салкын ховасына өвренишен Мухаммет ве Абдылла үчин болса, хут сува дүшмели вагтды. Оларың икисем говы йүзйәрди.

Хорезми ховлукман хаты кисесине салды, соңра эгин-эшигини чыкарып, өзүни Мургаба оклады. Ол деряның ярысыны чүмүп йүзди, деррев Абдылланың янында пейда болды.

— Мерве гелип, сувда йүзмерсиң дийип пикир эдйәрдим велин, патыша сиз үчин хут патышаларың шертини дөредипдир. Гөр, деряның янында батҗагаз, бирнәче там, энчеме секи... Ишлемез ялы дәл — дийип, Абдылла достуна чәгәниң үстүнден ер гөркезди Мухаммет чәгәниң үстүне сүйнендан соң, достуның бу сөзлерине питива этмән:

— Доганым, ханы, сен маңа бир зады айдып бер! Рейхана нәхили, хорланыпмы, дилден маңа нәме дийди, оларың герек-ярак затлары бармы, гыш етип гелйәр, оҗарлары, мал-гара үчин от-чөплери етерликми?.. — дийип, Абдылланың үстүни совал билен гөмди.

— Түркана дайза өрән мылайым аял экени, мени ачык йүз ве мәхирли гаршы алды. Сенем бижай оңат гөрйәр экени. Багтың гелипдир, гелҗекки тайын энең эййәмден өвгүни етирйә. «Сен Мухаммедиң досты болсаң, мениң оглум борсуң» дийип, мени алҗыраңңы ягдая салды отурыберди.

— Бу ерде сен алҗырар ялы зат айдылмандыр-ла. Ханы, сен мениң совалларыма анык җогап берсене, ене-де дегшип башладың.

— Анык җогап берсем, диңле! Рейхананың өңкүсинден хем гөзеллешипдир. Йөне мениң билен узак гүрлешмеди. Саглык-аманлык сорашанымыздан соң, мен нәме үчин баранымы айтдым. Шонда ол «Бейле болса, мен бир хатҗагаз язайын, оңа ченли нахар хем бишер, бирнеме тарбаныл гидерсиң, мен хәзир гелерин» дийип еринден турды. Менем «Нахар ийип отур-

майын, сен хаты тайярла, эртир гелип алып өтэгидерин» дийдим.

Мухаммет илери-илери сүйшди:

— Түркана дайза дуз датмасаң, гаты гөрйәндир. Ол: «Мыхман гелип, дуз датман гидилен өйден өй болмаз» дийййәндир.

— Маңа-да шей дийди. Дуз датмалы болдум. Биз Түркана дайза билен көп зат хакда гүррүң этдик. Шол гүррүңлерден оларың хемме зады үпжүн диен нетиҗә гелдим. Сен хич задың аладасыны этме!

— Рейхана дилден нәме дийди?

— Бизи алада этмән, хорезмлилериң ылма берлендигини субут эдиң! Мүмкин болса, өзүңиз хакда тиз-тизден хабар етирҗек болуң! — дийди.

— Рейхана кеселлән-ә дәлдир-дә, мен бир айрак мундан озал бир орашан дүйш гөрдүм. Шейле болансоң, онуң дурмушында бир ярамаз вака болайдымыка өйдүп горкуп йөрүн.

— О нәхили дүйш, айт, биз хем эшидели, сен хич зат ёк ерден ховсала дүшүп йөрен болайма?! Мен-ә Түркана дайзаларың машгаласында нәсаглык я-да башга бир ярамаз зат боландыр өйдемок — дийип, Абдылла достуның җогабына гарашды. Мухаммет бирбада җогап бермеди, Абдылла болса оны гыссады:

— Йөр, онда, деряның аңыркы кенарына гечели, секиниң үстүнде гүррүң эдәерис — дийип, Мухаммет еринден турды, ызына серетмәнем деря чүмди. Сувдан чыкып сүпүриндилер, эгин-эшиклерини гейип, секиниң үстүнде ыкҗам отурдылар. Алымлар гелели бәри олары назарларында саклап дуран ашпезлер инди-хә нахарың ватты боландыр дийип, оларың янына Арсланы ибердилер. Мухаммедиң отурян секисине хемише диен ялы бу гараягыз, буйра сачлы, агаҗет йигит хызмат эдйәрди. Онуң 16 — 17 яшы барды. Арслан мылайым йигитди, кәеселерем йылгырар дурарды.

Арслан гелип, алымларың икиси биленем саламлашды. Соңра Хорезмә йүзленди:

— Мухаммет ага, чишлик, кебап, буглама тайяр болды. Хайсысындан гетир дийсеңиз, гуллугыңыза тайяр — дийди.

Хорезми сораглы назарыны Абдылла дикди. Ол:

— Өзүң нәме ийсең, маңа-да шол болар — дийип,

бир хили ынҗылы гепледи. Онуң йүз-гөзүниң үйтгәнини дуян Мухаммет Арслана:

— Хеммесинденем азда-кәнде гетирибер, бу гүн бизде мыхман бар — дийди. Соңра сөзүни довам эгдирди: — Мен саңа дүшүндим, Абдылла. Бу ерде-де нахар чекиленде мыхмандан нәме ийҗегини сораноклар, биширен затларыны гетирибердйәрлер. Йөне мениң өзүм хемме нахары ийип дурамок. Дийсең яглы нахар маңа агыр дегйәр, шонуң үчинем нахар гетирмезден озал мениң билен маслахатлашың дийип табшырдым.

— Гөрйән велин, сениң нахар-чайыңам хәкимиң хасабына өйдйән?!

— Хава, достум, биз алымлар дөвлетиң бойнунда. Диңе бир ийҗек-ичҗек, гейҗек затларымызы дәл-де, әйсем китап сатын алмак үчинем бизе етерлик серишде берилйәр...

— Хәкимиң өзүниңем бай китапханасы бардыр-ла — дийип, Абдылла Мухаммедиң сөзүни бөлди.

— Хава, шәхерде башга-да китапхана көп. Оларың хеммесинден пейдаланмага бизде хукук бар. Йөне бир оңат зат — китапханаларың эелери ачык йүзли, улы шатлык билен бизи гаршылаярлар. Китапханаларында окалмагыны оларың хер бири өзүне гоюлян улы хормат хасап эдйәр. Олара пул төлемек герек дәл.

— Менем шейле пикирде, шонуң үчинем сениң «Китап сатын алмак үчинем бизе етерлик серишде берилйәр» диенини гең гөрүп отырын.

— Шу зейилли серишдәниң терекдигине Мервиң базарына, тәҗирлериң хатарларына бир гезек айланып чыканыңда деррев гөз етирйәрсиң. Мерв Эйрандан, арап юртларындан, Бухарадан, Самаркантдан, Чынмачындан... гелйән ёлларың угрунда болансоң, Гелйән кервенлер китап хем гетирйәрлер. Гелйән кидүрли юртлардан китап хем гетирйәрлер. Гелйән китапларам килең хениз Мервиң китапханаларына дүшмедиклер. Олары сатын алмалы боляр. Бизиң башгада еңилликлеримиз көп. Олары өзүңем гөрүберерсиң. Мамуның алымлара тарапшының бизиң эшидишимизден хем хатыралыдыгыны шу ере гелен гүнүм билдим. Ол мени эдил дашары юрт илчисини кабул эдйән ялы гаршылады. Биз онуң билен алымларың йыгнанышык гечирйән, улы отагында душушдык. Мен

жая гиремде, тагта меңзеш уллакан күрсүсинден туруп, маңа тарап йөреди. Ол:

— Ады дүнйә яйран алымы хош гөрдүк — дийип, саламлашмак үчин маңа ики голуны узатды. Менем ики голум билен саламлашдым. Йүз-гөзи хырсыз болса-да, айдан екеже сөзлеми әййәм мениң дар дүнйәми гиңелдипди. Эмма мен сесими чыкармадым, чүнки бирбада нәме диййәгимем билмедим. Хөкүмдар отурмага ер гөркезди. Онуң күрсүсиниң гаршысында ере уллакан түркмен халысы язылан экен. Шонда жайлашып отуранымдан соң, төверек-дашыма гөз айладым. Уллакан жай, оңа элли-алтмыш адам сыгяр. Тамың ичине башга-да овадан халылар язылыпдыр. Мамун ибн Решидиң өзем мениң янымда отурды...

— Болманда-да, алымлар ерде отуряндыр-а? — дийип, Абдылла гызыкланды.

— Хөкүмдар көпленч өз күрсүсинде отуряр, йөне кәвагт ерде-де отуряр. Алымлардыр шахырлар, душушыга гатнашян бейлеки көшк адамлары ерде отурярлар. Биз өйле намазына ченли гүрлешип отурдык. Мен онуң ылымларың көп угрундан хабарлыдыгына гөз етирдим. Мени бегендирен эсасы зат — солтан Мамуның ылма берйән әхмиети ве бахасы болды. Ол:

— Ата-бабаларымыз әгирт улы дөвлет туруп, бизе галдырыпдырлар. Оны сакламак ве беркитмек иши бизиң пайымыза дүшүпдир. Ылмы өсдүрмезден, алымларың сарпасыны сакламаздан, бу агыр везипәни чөзүп болмаз — дийди. Ине, достум, Мамун шу хили хөкүмдар.

— Дүшүндим. Йөне сен маңа гөрен дүйшүң хакда хениз гүррүң берeңок. Сен шоны айт, мен оңат тарапына ёруп берейин.

Мухаммет пикир лайына батды. Ол бир топар зады хакыдасына гетирип, дүйшүнде гөренлериниң барысыны Абдылла гүррүң бермеги макул билди.

— Рейхананы алып гелмек үчин мен Хорезме баран экеним. Өз өйүмизе барман, гөни Түркана дайзалара барып, салам-әлейк ёк, гөни Рейхананы сораярын. Түркана дайза бир хили тукат гөрнүшде йүзүме сиңе середип: «Нирде болар өйдйәң, ол шол улы ябың боюндадыр» диййәр. Мен шәхеримизиң ичинден гечйән улы яба тарап ылгаярын, өзүмем гызларың сува дүшйән түзерине дәл-де, бизиң огланкак сува дүшйән

еримизе барярын. Гөрсем, шо ерде Рейхана буланып акян сува середип отыр. Мен онуң янына хениз етмәнкәм «Рейхана» дийип гыгырян, эмма ол маңа тарап йүзүни өвренок, мен ене-де бирки сапар онуң адыны тутуп гыгырдым. Ол мениң сесими эшитмеди. «Бе, муңа нәме болдука, мен бокурдагыма сыгдыгындан гыгырян велин, жогап беренок, онсоңам огланларың сува дүшйән еринде би нәме ишлейәр?» дийип ичими гепледип гидип отырын. Йөне нәче йөресем-де, онуң янына етип билемок. Бирденем оңа голайлаян. Икимизиң арамызда бәш әдим галанда, ол еринден бөкүп туруп, маңа тарап йүзүни өврйәр:

— Гелдиңми, эзизим, мен өрән көп гарашдым. Гөрүшмәнимизе нәче йыл болды?! — дийип, ики элини маңа узадып ылгаяр. Эмма мениң яныма етмәге ики әдим галанда, ол даш ялы донуп галяр. Ниреден чыканы белли дәл велин, арамызда бир әпет аждарха пейда боляр. Ол дикелйәр, бойы мениңкиден эп-эсли бейик. Аждарха адам дилинде: «Сен хениз бу гыздан элиңи чекеңокмы? Рейхана саңа мынасып машгала дәл» дийип, шейле бир хайкырды велин, агзындан акян көпүк эсрән дүйәни ядына саляр. Онуң гөрки нәче хырсыз болса-да, хайран галмалы, мен ондан горкмадым, өзүми өрән аркайын дуйдум. Шонуң үчинем: «Нәме үчин мен сөйгүлимден эл чекмелимишим, мен Рейхананы жанымданам эзиз гөрйән?! Сен арадан айрыл, болмаса келләңи аларын» дийип, элими билимдәки ханжарың сапына етирдим.

— Ёк, сен маңа хич зат эдип билмерсиң. Мени бу ере иберен хожайын сенден кән гүйчлүдир — дийип, аждарха лох-лох эдип гүлди. Гүлкүсини диңлесең, эдил даяв, гырык сесли көпек үйрйәр дийип дүшүнерсиң.

— Киммишин ол сени иберен хожайын, айт, ханы, менем оны билип галайын?! — дийип, менем ян бермедим.

Шу сөзлери айдып, алым сөзүне дыңгы берди. Достуның йүзүнде гайгы аламатыны гөрди. Йылгырды.

— Гөрйән велин, сен менденем бетер горкярсың. Догрусы, шо вагт горкмасам-да, оянанымдан соң өрән горкдум.

— Айтсана, дүйшүң соңы нәме билен гутарды? Сен шу чака ченли өз батырлыгың хакда айтдың.

Мен сениң аждарханы нәме эдениңи билжек болян
Абдылла чыны билен гайгы эдйәрди, дүйшүнде-д
аждарха билен сөвешмек еңил-елпай иш дәлди. Аж-
дархадан горкман дуран адама атың келлеси ялы йү-
рек герекди. Онуң достунда шонуң ялы йүрек барды
Мухаммет хич затдан горкмаярды. Абдылла бирнәч
сапар онуң батырлыгының шаяды болупды. Хорезми-
лер билен гоңшулыкда Омар диен бир адам яшә-
ярды. Оңа Омар күйзегәр хем диййәрдилер, чүнки ол
тоюндан күйзе ясап сатарды, шол хүнәри биленеч
машгаласыны экләрди. Ол гарып дәлди. Омар күйзе-
гәр хем Мухаммедиң какасы Муса ялы орта гурпда-
кы адамды. Бир гүн ол яңы сатын алып гелен тайы-
на баш өвретмек үчин өйүниң гапдалындакы гиңиш-
лиге чыкыпдыр. Шо вагт Мухаммет билен Абдылла-
-да он алты-он еди яшларындакы етгинжекдилер. Бир
топар адамың үйшүп дураныны гөрүп, олар хем шол
мейданча барыпдырлар. Омар күйзегәр эллини арка
атан адамды, шонуң үчинем тая баш өвретмек оңа
аңсат дүшмежекди. Онсоңам хер бир адам тая баш
өвредип билмез. Омар күйзегәр Хасаны чагырыпдыр
Ол йигрими дөрт-йигрими бәш яшларындакы йигитди
Көплер атларына баш өвретмеги шондан хайыш эдер-
дилер.

Мухаммет билен Абдылла баранда, Хасан ата
мүнжек болуп дуран экен. Омар күйзегәр билен яш
йигитлериң бири тайың жылавына берк япышып, Ха-
саның өзүни тайың үстүне атмагына хемаят берди-
лер. Ол хениз орнашып етишмәнкә, Омар күйзегәр да-
гы атың агыздырыгындан эллерини айырдылар. Тай
шо бада-да чарпая галды. Ол шейле бир бөкүп, той-
нак зыңып башлады велин, төверекде дуранлар ызла-
рына чекилишибердилер. Хасан атың эрнине, бойнуна
япышып, бирнеме сакландам, эмма тай келлесини
ашак эгип, арткы ики тойнагыны бат билен ёкары
гөтерди велин, Хасан онуң бойнундан сырылып ере
йыкылды. Төверекдәки яшлар гүлүшдилер.

Ата баш өвредиленде, шунуң ялы вакалар йыгы
-йыгыдан боларды.

Бу гезек ягдай башгача болды, Хасан йыкыланда
тай гүйч билен өңе дызады, шю бармана-да саг элин-
ден басып, оны дөвәйсе нәтжек. Хасан атың жылавы-
ны гойберип, дөвлен голуны тутуп, мейданчадан чы-

малы болды. Эмма адамлар халка гурап дурансоң, ат онуң ичинде айланмага дурды. Оны тутмалыды. Йигитлериң бирки санысы оңа тарап йөредилер велин, мес тай гулакларыны япырып, олара тарап топулды. Йигитлериң херси бир яна гачды. Шонда озал хич хачан баш өвредилмедик ата мүнүп гөрмедик Мухаммет оңа тарап угради. Ат оңа-да топулды, эмма йигит гымылдаман дуруберди. Тай гелип оңа агыз салмады, янында сәхелче сәгинип ызына өврүлиберенде, Мухаммет тайың жылавындан япышды. Ат ики арт аягына галды, Мухаммет гойбермеди, гайтам онуң үстүне өзүни оклап, чапып башлады...

Абдылла ховпургады:

— Мухаммет, хәзир бол. Хасан ялы чакган, гүйчли хем-де тежрибели йигиди пылчап ере уран ат сенем йыкар. Онсоңам, сен өмрүңде тая баш өвреден адам дәл, гапырганы я-да голуңы дөвер, бер атың жылавыны онуң эесине — дийип ялбарды. Гелжекки улы математик болса:

— Мен мунуң херекетлерини хасаплап чыкардым. Ат хачан чарпая галяр, хачан өңе дызаяр — бу загларың хеммесиниң хасабы бар. Онсоңам нәме, ир-үгич ата баш өвретмегем өвренмели ахыры.

Мухаммет ялаңач ата елменен ялыды. Шейдип, ол соңра Хорезмиң тойларының безеги, узак аралыкдакы чапышыкларда өңүне ат гечирмедик гыр бедеве баш өвретди. Ёгсамам, Барака аганың Гыратам шол баш өвредилен тайың тохумынданды.

Мухаммет дүйшли гүррүңини довам этдирмекчи боланда, ики саны йигит (оларың бири Арсланды), уллакан тоюн табакларда нахар гетирдилер. Мухаммет нахар башында дүйшүни айтмалы болды.

— Аждарха: «Мениң хожайыным Мамун патыша, сен Мерве угран гүнүң икиңизиң араңызда болуп, бирлешмег-ә бейледе дурсун, эйсем саташмага-да ёл бермезлик үчин мени шу ере иберди. Ай, багты ятан алым, ылым диен болуп, сен гүл ялы сөйгүлиңден айрылдың» дийди. Мен Мамунның адыны эшидемде, эндамым дыглап гитди, хәкиме болан гахар-гэзабым артды. Соңра онуң кешби гөз өңүме гелди, биз — алымлар билен гечирйән гүррүңлери хакыдама гелип: «Ёк, бу зейилли адам бейле ахлаксыз иши этмез» дийип ичими геплетдим-де, ханжары гынындан чыка-

рып: «Сен аждарханың сыпатында гелен шейтансың, йөне мен саңа өзүми ойнатман» дийип, онуң ики гөзүниң ортасына сокдум. Шо вагтам ояндым. Гөрсем, яныма-да Рейхана-да ёк, аждарха-да. Ине, дост, гөрен дүйшүм — дийип, инди гезек сеңки диен ялы ышарат этди.

Абдылла мыс-мыс эдип гүлүп башлады. Өзүниң гөрен дүйшүни ёрмагына гарашян Мухаммеде достуның гүлкүси ярамады:

— Абдылла, гүлер ялы, нәме, мен гүлкүнч зат айтдыммы?

— Алым, сен гаты гөрме, мен сениң үстүңден гүлемок, мен бегенжимден яңа ики болуп билемок. Сен Рейхана билен араңыздакы душманы ёк эдипсиң ахыры. Аждарха сизиң хич бириңизе зыян берип билмәндир. Худая шүкүр, инди сиз сагаман бир-бириңизе говшарсыңыз. Дүйш гөрендигиң хакда гүррүң берип, бир ягдайы айтмага мени итердиң.

— О нәхили ягдай? Сен менден бир важып задь гизлейән-ә дәлсиң, Абдылла?!

Алымың йүзи-гөзи үйтгеди, аладалы гөрүнди. Мухаммет Хорезми достуның айтжак тәзелигини диңлемек ислейәрди, шонуң үчинем агзына хич зат аланокды, ичини ит йыртса-да Абдылланы гыссамады. Абдылла агзындакы какмажы ювдандан соң, озал «Бу хакда хич зат айтмайын, достумың йүрегини булап нәдейин» дийип саклан сырының үстүни ачмага, Рейханаларың машгаласында болуп гечен ваканы гүррүң бермәге башлады:

— Мундан бир ай озал Махмыт пәлван Түркана дайзалара савчы иберип, Рейхананы сорапдыр...

— О нәхили савчылык, Махмыт пәлван Рейхананың мениң гелинлигимдигини билмейәрми эйсем, яшы эллиден гечен адамың яңы йигрими яшан гыза өйленмекчи болмагының өзи адалатсызлык дәлми?! — дийип, Мухаммет гыссанып гүрледи.

— Рахатлан, ызыны диңле! Махмыт Рейхананы отуз яшлы улы оглы Ягмыра алып бержек болупдыр.

— Ягмыр ким боляр, мен оны танамок?!

— Сен оны танаян дәлсиң, ол онда-мунда оканам дәл, белли бир ишиң башыны тутанам дәл. Дүе ялы эпет болса-да, оңа какасының пәлванлыгам гечмәндир. Гөхерт ялы гөрки бар, өзем какасының хасабына яшап, ыгып йөр. Ол сагам дәл экен, келлесинде бир етмезчилик бармышын.

— Хайран галаймалы. Хей, шолар ялы адама-да Рейхананы рова гөрүп болармы? Махмыт пәлван бу ягдайя душүнмейәрмикә?!

— Душүнип, аңрысына-да гечйәр. Рейхананың какасы ёк, муртлары сых-сых болуп дуран агалары-да ёк. Сенем бәри гайтдың, хабар-хатыр хем етирип билмедик. Махмыт пәлван Рейхананы хоссарсыз, етим гыз хасап эдип шейдйә...

— Түркана дайза Махмыт пәлваның савчыларыны нәхили кабул этдикә? Рейхананың хем пикирини сорапмы, гыз нәме дийдикә? — дийип, Хорезми Абдылланың сөзүни бөлүп сорады.

— Түркана дайза савчыларың ызына ит салып ковупдыр. Ол гызының пикирини сорап хем дурмандыр. «Сиз Махмыт пәлвана айдың! Онуң гөхердине барандан Рейхана мүжеррет өтенини кем гөрмез. Онсоңам, гызымызың ады бизиң бүтин юрдумыза яйраң улы алым адаглысы бар» дийипдир. Мениң пикримче, шол Ягмыр гөхерт сениң мынжырадан аждарханыңдыр. Ондан сизе зыян етмез, аркайын болай!

Абдылланың соңкы сөзлери Хорезмини кешешдирди. Достлар нахар ийдилер, бирнеме шерабам ичдилер. Багтларына хова-да оңатды. Мавы асманда ак булутларың кичижик топбажыклары барды. Йөне олар ягмыр ягардан ёкарракдады. Өзлерем шемал болмансоң, өрән хаял сүйшйәрдилер. Бу гүн багың ичиндәки бейлеки секилер бошды. Икисинден башга алым гөрненокды. Ики дост гүрлешип, гөвүн солпуларындан чыксынлар, илдешлере азар бермәлиң дийип, йөрите диллешилен ялыды. Гүррүңлерем, иййән-ичйән затларам өзлерине дийсең сүйжи болуп гөрүнйәрди. Ичилен шерап бирнеме тәсирем этди. Абдылланың тегелек, бугдайреңк йүзи бирнеме гызарыпды хем-де чыгжарыпды. Мухаммет мундан озал хич хачан достуның мунча шерап иченини гөрмәнди. Шонуң үчинем онуң йүзүне гең галып середйәрди. Хорезми Абдылланың бу болшуның себәбини билеси гелди:

— Достум, сең озал шерапдыр чакыр билен араң ёк ялыды-ла. Алым кәрдешлеримиз билен душушанымызда-да бир булгур ичирип билмейән вагтымыз аз дәлди. Сениң мени гөресиң гелени чын-ов, икимизиң

душушыгымыза хем-де Мамуның көшгүне гелениңе бегенип ичйәнсиң-дә?!

— Мухаммет, бу айдянларыңам жаны бар. Йөне мен өмрүмде шунуң ялы оңат шерап ичмәндим. Бу шерап Мервиң өзүнде ясалярмы я-да Эйрандан гетирилйәрми? — дийип, Абдылла сорады.

— Мен сениң бу совалыңа гарашярдым. Говы чакыр Мервиң өзүнде-де тайярланыляр, эмма бизиң хәзирки ичип отуран чакырымыз Нусайдан гетирилен. Нусай бир берекетли ер. Ол гүйчли Парфия дөвлетиниң пайтагты болуп, көп асырларың довамында иң бир өсен шәхерлериң хатарында болуп гелипдир. Ол хәзирем улы шәхер, онуң төверегинде гадымы дөвүрлерден бәри үзүмиң иң оңат гөрнүшлерини өсдүрип етишдирйәрлер. Нусайлылар хум күйзелере гуюп, халыфың көшгүне иң оңат шераплардан иберйәрлер...

— «Халыф» дийәйдиңми, гөрйән велин, халыфларың тарыхы барадакы ишиңи азалдып йөрен ялы-ла! Хәким Мамун барада гүррүң эденде-де хәли-шинди «Халыф» диййәдиң — дийип, Абдылла алымың сөзүни бөлди.

Мухаммедиң «Тарыхлар китабыны» язяндыгыны, онда-да илкинжи халыф Абу Бекирден башлап, тә иң соңкы, хәзирки халыф Амин ибн Решиде ченли дөвүрдәки халыфларың хеммеси хакда маглумат топлап йөрендигини билйәрди. Абдылла инди бу иш соңланып баряндыр өйтди. Эмма Хорезми башга зады гөз өңүнде тутярды. Ол өз пикирини достуна айтмалы болды:

— Ёк, достум, мен китап хакда гүррүң эдемок. Мен Мамун ибн Решидиң хут өзи барада айдярын. Халыф Харун Решит аманадыны табшырыпдыр диен хабар гелди.

— Ол-а болмандыр, чүнки Харун Решит, ятан ери ягты болсун, ылым-билим үчин көп зат эдипди. Инди нәхили болар, ол Мамуны тагта мирасдар галдырыпмы?

— Харун Решит мирасдар дийип огулларының хич хайсысының адыны тутмандыр. Мервде Мамун, Багдатда болса Амин, ол эййәм өзүни халыф дийип ыглан эдипдир. Эмма муңа Мамун разы дәл. Уруш башлар. Мениң өзүм-ә бизиң хөкүмдарымыз хәкимиет башына гечер дийип умыт эдйәрин.

— Сениң умыдың хасыл болайса-ха, өрән оңат боларды. Мамун сени говы гөрйәр, ол бизе көмек эдерди. Йөне Мервде отурып, халыфлыга гечәймек аңсат дүшмесе герек. Амин Багдатда болансоң, гошгун, тәсирли адамлар онуң тарапына гечерлер.

— Мунуң догры, Абдылла. Йөне, Мамунам бу ерде дек отуранок. Ол Тахыр ибн Хүсейиниң баштутанлыгында шу ерден сайлама йигитлери ат хем-де оңат яраглар билен үпжүн эдип, Багдада, Аминиң үстүне иберди. Тахыр сөвешлерде өзүни танадан серкерде. Онуң билен гиден йигитлер хем келлекесерлер. Шонуң үчинем бизиң хөкүмдарымыз бүтин халыфата ёлбашчы болар диен пикир бар.

— Бу айдянларың догры велин...

Абдылла сөзүне дынгы берди. Ол пикирленйәрди. Нәмедир бир зат дийжекчиди, эмма нәдип дийжегини биленокды. Ики доганың эллерине яраг алып, хәкимиет угрунда урушмакларыны гөз өңүне гетирйәрди. Шунуң ялы урушда гүнәлем өлер, гүнәсизем. Хәкимиет угрунда гөрешйәнлериң доган-гарындашларам, машгала агзаларам хеләк болар. Абдылла үчин хәкимиет угрунда доган билен доганың, ата билен оглуң арасындакы урушдан ярамаз зат ёкды. Йөне Мухаммет достуның ягдайына дүшүнйәрди, чүнки бу меселе оны-да ынжалыкдан гачырярды.

— Достум, сениң нәме дийжек боляныңа мен дүшүнйән. Хей, доган догана тыг чекип билерми дийип ойланянсың. Чекип билер. Халкларың тарыхыны өвренип башлалы бәри мен мунуң ялы вака көп габат гелдим. Хәкимиет, шөхрат угрундакы гөреш барлышыксыз, өрән мыртар гөрешдир. Бу хили гөрешде ынсап, адалатлылык диен дүшүнже хич зат болуп галыберйәр. Мамун билен Аминиң гөрешем шейле болар. Бу гөреш икисинден бирисиниң өлмеги билен тамамланар.

Мухаммет Хорезми бу сөзлери өрән гайгылы айтды. Чүнки ол Мамуның халыф болмагыны ислейәрди, йөне бу везипә көп адамының маслыгының үстүнден депеләп гечилмегине гаршыды. Мамун өз пикирини алымларың бир топары билен маслахатлашанда, Мухаммет хәкимиети эле алмагың башга ёллары ёкмука дийип хөкүмдардан сорапды. Мамун йылгырып:

— Хорматлы алымымыз Мухаммет ибн Муса, сен

ərən oңат хасап-хесипчи, эмма сыясата бейле бир чынлакай гараңокмыкаң диййәрин. Хәкимиети хөвес билен башга бирине берен бармы? Бу ерде диңе яраг билен гүрлешмек герек болар. Шундан башга ёл ёк — дийипди.

Хорезми Мамун хөкүмдар билен жеделе гирмән, онуң айданлары билен ылалашыпды. Себәби ол ягдая Мамунча дүшүнйәрди. Йөне «башга ёл ёкмука?» дийип, биримиз бейлекимизе хәкимиети мейлетин бермели диен пикире гетирҗек болярды. Мухаммет доганларың хайсысы яшы боюнча улы болса, шол хем атасының орнуны эелемели дийип дүшүнйәрди.

Абдылла дымып отырды. Ол башга совал бермеди.

— Хава, достум, хәкимиет басылып алыняр, ол гүйчлүниң элинде болмалы — дийип, Хорезми бу меселе барада пикирини җемледи.

Нахардыр шерапдан соң алымлар ене-де деряда сува дүшдүлер. Тә гараңкы дүшйәнчә дынч алдылар, ылмы гөзлеглер хакда пикир алышдылар.

• • •

Хорезм үлкесиниң бир четинден гириленине ики гүн болупды. Ене-де бирки гүнден Мухаммет ибн Муса өз догдук диярына етйәрди. Йөне ол эййәм өзүни өнүп-өсен еринде, өз өйлеринде, Рейхананың янында дуйярды. Чүнки ёлда душян хер баг, хер бир ховлы, хер бир агач, эшек араба... оңа өз өйүни, өз машгаласыны, иң әзиз гөрйән адамларыны ятладярды. Инди алым олар билен бир ховадан дем алярды, бир деряның сувуны ичйәрди, оларың гүнделик гөрйән затларыны гөрйәрди. Догдук мәканына голайладыгыча, вагтың гечерине ховлугярды, әзизлерини тизрәк гөрүп, багрына басасы гелйәрди. Рейханасына: «Ине, әзизим, сөзүмде тапылдым, мениң ёлума гарап, яш акдыран гөзлериңден айланайын. Гел, инди той туталы, мырат-максадымыза етели» диймәге ховлугярды.

Мухаммеде ёлдаш болуп гайдан Абдылла достуның нәхили дуйгулары башдан гечирйәндигини билйәрди. Алым Рейхана хакда диңе Абдылла билен пикир алышярды, оңа иң бир гизлин сырларыны хем ынанярды. «Мервде ерлешип, аягым ер тутансоң, гелип сени өз яныма әкидерин» дийип, гелинлигине сөз

берендигинденем Абдылла хабарлыды. Өзүни гынаян, асудалыгыны бозян аладасы хакда Мамуна айтмагы услып билмән, хеләк болуп йөренини-де Абдылла оңат билйәрди. Хәзирем достуның ягдайына дүшүнйәрди, ол атыны өңүрдикледип, Хорезминиң мүнүп барян дүесиниң янына гелди-де:

— Сен инди «тизрәк дүшсемдим яр гуҗагына» дийип, айдыма гыгырыбермели, халыпам. Инди биз өз өйүмизде. Гөрйән велин, сен бу ягдайы менден хем өң дуюпсың, йүзүң-гөзүң гүлүп дур. Хава-да, Рейхана ялы аҗайып гыз гарашып дурса, менинем гөзлерим гүлерди — дийип, дегишмә салды.

Абдылла дегшип гүрлесе-де, онуң айдяны догруды. Мухаммет хем бегенйәрди, хемем толгунярды. Ол достуның дегишмесине бирбада җогап бермеди. Мервде биле ишләп башланлары бәри Мухаммет билен Абдылла хас хем ысныышдылар. Абдылла Хорезмә «халыпам» дийип йүзленйәрди. Мунуң өз себәби барды. Биринҗиден-ә, Абдылла Мерве Хорезминиң хайышы билен чагырылыпды. Пайтагта геленсоң, хемише Хорезми билен биле болуп, онуң берйән маслахатларына гулак асярды, диенини эдйәрди. Шейле болансоң, алымлар Мухаммеди Абдылланың халыпасы хасаплаярдылар. Абдылланың янында Хорезми хакда сөз ачсалар-да «халыпаң» дийип түрлейәрдилер. Дөрән ягдай Абдылланың өзүне-де ярамаң дурмады. Икинҗиден болса, Мамун Хорезмини яш алымлара баштутан эдип беллəпди.

Достуна «халыпа» дийип йүзленмәге Абдыллада эсас барды. Догрусы, Мухаммет Хорезмде-де яш алымларың халыпасыды. Эмма Абдылла оңа «халыпам» дийип йүзленмейәрди. Ол Мервде «халыпа» дийип башланда, Хорезми нәгилелик билдирипди.

Ине, бу гүн, мәхрибан диярларына геленлеринде-де Абдылланың «халыпам» диймеси Хорезмә ярап дурмады. Эмма Мухаммедиң җош урян дуйгулары достуна игенерден ёкарыды. Онуң ватаны билен хошлашып гиденине бир йыл болуп барярды. Озал ол хич хачан шунча вагтлап ил-гүнден, доган-гарындашдан айралыкда болманды. Онуң ичиниң гысяндыгы тебигыды.

Себедиң ичинде сүйнүп ятан Хорезми дикелди, чүнки досты билен бу гөрнүшде гүрлешмеги эдепсиз-

лик хасап этди. Нәме диймели? Абдылланың сөзлерини жогапсыз-а галдырмалы дәл. Мухаммет бассыр-юссур этмән:

— Достум, хак айдяң. Рейхана ялы гызың пәк сөйгүсине мынасып болуп, оны өзүне гарашдырып билен ынсан багтлыдыр. Мен өзүми өрән багтлы хасаплаярын, онуң дидарыны гөрмәге ховлугярын. Худайдан гизлемейәними сенден гизлежек дәл, Абдыллам — диййп, арасса асманың хер еринде ак гар ялы болуп, дүйәниң аягына гөрә херекет эдйән булутлара гөз айлап, ене-де бир затлар диймәге сынанышды. Йөне ол дил ярып етишмәнкә, Абдылла:

— Гөрйән велин, сен Рейхананы булут бөлежиклериниңем арасындан гөзлейән ялы. Гайрат эт, чыдасаглык болса, эртир өйле намазына ченли сен өз сөйгүлиң янында боларсың...

Абдылланың сөзүни бөлдүлер, гүррүң тамамланман галды.

— Кервенбашы, саклан! — диен сес атының башыны ызына өврүмәге Абдылланы межбур этди. Түйк гытыграк телпекли, аксакгал кервенбашының янында гара дер болан дор бедевиниң башыны чекди. Онуң уллакан гара гөзлеринде гайгы аламаты барды. Абдылла:

— Ахмет ага, хернә эйгиликдир-дә?! — диййп сорады.

— Эйгилик нәме ишлесин, эйгилик болса сени азара гоймаздым ахыры.

— Хава, нәме болды, аксакгал, айдып отур, мениң сизиң яныңыздан гайданыма көп вагтам-а гечмедик?

— Гара инер, гара инер...

— О нәхили гара инер, нәме дийжек боляң, оңа нәме болды?

— Болан зада мениң өзүмем хайран, дүе ёлда кичижик даша бүдрәп, ики өңки дызына чөкди-де, соңра туруп билмеди. Инериң йүкүни яздырдым, соңра зордан турездык, йөне даша бүдрәп, батлы чөкенде саг аягы дөвлен экен.

Абдылла ягдая деррев дүшүнди. Инер гаррапды, шонда-да оңа урулян йүк бейлекилериңкиден көпди. Агыр йүки узак ёла гөтермәге инди ол жанавардан гурбат ёкды.

Барака аганың дүелериниң арасында гара реңклиси ёкды. Гара реңкли дүе умуман Хоремзде сейрекди. Шонуң үчинем мал сатылян базарда гаража көшек пейда боланда, тәжир ики баха берип, оны сатын алыпды. Бир яшар көшекдигине гарамаздан, онуң бутлары, бойнунуң ёгынлыгы ики яшар дүйәниңкиден инче дәлди. Бу вака мундан йигрими бәш йыл озал болуп гечипди. Шондан бәри ол Барака аганың машгаласына хызмат эдйәрди. О инер Мерв билен Хорезмиң арасында өрән көп сапар гатнапды. Ол кервениң башыны чекерди, дызына етйән чәгеликде-де, улы-улы көтеллерде-де бадыны говшатман гидерди. Бейлеки дүелерем гара инериң аягына өерҗек болуп чалышярдылар. Шонуң үчинем кервене баш болуп гидйән хер бир адам шу инери алжак болярды. Гаррап гүйжи азаланы үчин, бирки йылдан бәри гара инер кервене бейле бир көп гошуланокды, гошулан сапарларам ыздан йөрейәрди. Эмма йүки велин өңкүлериче болмаса-да, бәри яны болярды. Ине, бу сапарам инер кервениң ызында гелйәрди.

Абдылла Ахмет аганың өз ызындан нәме үчин атсаландыгыны гең гөрмеди. Бу дүе инди йүк хем гөтерип билмез, өз аяклары билен йөрәп, өе-де етип билмез. Шу хили ягдая гара инер дүшмән, бейлекн дүелериң бири дүшен болсады, онда Ахмет ага кервенбашы билен маслахатлашман, эййәм онуң дамагыны чаларды. Гара инер — бу башгады. Барака оны хут өз чагаларының бириче гөрйәрди.

— Ай, жанавар. Өе етмәге екеже ятымлык ёл галанда, аягының дөвләйшини дийсене! Ол галан ёлы үсти йүкли хем гечип билмез, йүксүзем. Ахмет ага, биз гара инериң дамагынам чалып билмерис. Оны шу ерде галдырып гитмекден башга алажымыз ёк...

— Бу чөл-бееванда инер гуртдыр гушлара шам болар. Инди онуң аягының-а битеси ёк. Ики гүн, үч гүн иер ялы этимиз-ә боларды — диййп, Ахмет ага Абдылланың сөзүни бөлди.

— Ёк, аксакгал, бу инериң эти ийилмели дәлдир. Гой, шу ерде гезиберсин, башына гелениңи гөрер-дә. Бу ерде от-чөп көп, сув хем бар. Бар, аксакгал, гара инериң тенине тыг чекип болмажагыны пычакларыны чархлап дуранларыңа айт! — диййп, Абдылла жога-

онуң жылавы-
ба-да гарашман, атыны ызына өврүп,
ны яздырды.
Абдылла Ахмет ага билен гиденсоң, Хорезми ене-
-де пикире батды. Хава, ол Рейхана хакда көп оң-
ланярды. Оны булутларың, йылдызларың арасындан,
диярының хер бир агажының дүйбүнден, хер бир де-
песинден гөзлейәрди. Өзүниң шу ягдайыны достундан
гизләп дуранокды. Гөрен дүйшүни Абдылла оңатлы-
га ёран болса-да, Рейхана икисиниң арасында аж-
дарха ятан ялы болуп дурды. Пәлван аганың «гө-
хердине» разылык берилмесе-де, башга адамларың
хем Рейхана гөз гыздырянлары кәндир. Бирисине,
икисине, үчүсине «ёк» диймек болар. Көпүң арасында
Түркана дайзаның гөвнүне яраны хем тапылар ахбе-
тин. Ол хемме гелене «ёк» дийип отурмаз. Рейхана
нәме диеркә? Соңкы хатында-ха ыкрарында дурянды-
гыны, Мухамметден башга йигиде дурмуша чыкма-
жакдыгыны ене-де бир сапар ныгтапдыр. Йөне ол
хаты Абдылланың гетирип товшуранына эййәм алты
айданам говрак вагт гечипди. Бу дөвүрде көп-көп ва-
калар болуп билер. Шу ягдайың өзи алымы ынжа-
лыкдан гачырярды.
Хорезминиң йүрегини сувлы эдйән, сөйгүлисиниң
өз сөзүнде тапылжакдыгына ынам билдирйән ене-де
бир зат барды. Үч ай мундан озал ол Рейхана ха[т]
иберипди. Мерве гелен кервенде Абдылланың иниси
Алы хем барды. Барака ага кичи оглуны биринжи
сапар Мерве иберипди.

— Мени ёла саланда какам: «Бар, оглум, Мерв[е]
илини гөр, индиден бейләк сен хем даш ерлере гат-
наян кервенлере гошуларсың. Йөне сениң шу гезек-
ки эсасы везипәң алымларымызың хал-ахвалыны гө-
зүң билен гөрүп гелмек болар» дийди — дийип, Алы
Мухаммет билен Абдылла гүррүң берипди.

— Хава, бизиң хал-ягдайымызы ничик гөрдүң?! —
дийип, Абдылла соранда, Алы:

— Биз-ә Хорезмде сизиңки ялы ийип-ичмәге мүм-
кинчилик тапамзок. Яшаян жайларыңызам оңат. Гай-
гы этмәң, мен какама «Язан затлары-ха ёк, йөне
ийип-ичип, Мамун патышаның газнасыны бошадып
ятырлар-а диймен» дийип дегишди.

Хорезми Алыдан иберен хатының кәбир ерини гө[з]
өңүнден гечирди: «Эзизим, мең үчин дүнъе-де үч зат

эжем, сен хем-де ылым гымматлы. Сен шуны хич ха-
чан ятдан чыкарма!.. Сенден башга гыз-гелин мениң
гөзүме иленок. Ене бирнеме гараш, эзизим. Шу ба-
харда мен сең яныңда боларын, эншалла, той тута-
рыс, онсоң билеже Мерве гайдарыс. Бу тайда яша-
мак ве ишлемек хезил. Мен вагтымың көпүсини ки-
тапханаларда, обсерваторияда гечирйәрин. Тарыхдан,
жуграфиядан, математикадан көп зат топладым, ола-
ры язып башладым... Мең багтыма Барака аганың
кервени билен Алы гелди. Алыны сен танаянсың, Аб-
дылланың иниси. Икимиз бир сапар Гыраты чапаны-
ны хем гөрүпдик. Ядыңдамы, сен Гыратың сыратыны,
онуң тойнак уршуны сынлап: «Шунуң ялы бедевиң
болса, еңшиң аладасыны этмесеңем болар» диенде,
мен: «Алы жан ялы чапыксувар хем герекдир» ди-
йипдим... Шонда Алы икинжи болуп гелйән аты йүз
әдим ызда галдырып, пеллеханадан гечипди. Мен би-
ле тезен гүнлеримизи йыгы-йыгыдан ятлаян, шо гүн-
лериң гайдып гелмегини бейик Алладан дилег эдйә-
рин... Эзизим, узын хат языпсың дийип игенме, мениң
саңа айтжак-диййжек затларым көп ахыры. Хенизем
оларың көпүсини душушык вагтына гойярын...»

«Эзизим, сен шол хаты алансың! Мен оны ховур-
лы калбым, улы сөйгим билен языпдым, сен мунуң
шейледигине дүшүненсиң-ле» дийип, Хорезми ичини
геплетди. Ол төверек-дашына середип баршына, ене-
-де пикире чүмди. Мухаммет тебигатың гүйжүне, онда
болуп гечйән вакалара сын этмеги, олар хакда пикир
йөретмеги товы гөрйәрди. Хәзир ол гечен йыл шу ер-
ден гечип гиден вагтындакы ягдай билен шу гүнкүни
денешдирйәрди. Гечен йыл июның ахырлары болан-
соң, дерядан сәхелче ара ачсаң, дүнйә тебит алярды,
отлар саралыпды, мөр-мөжеклер төрненокды. Бу гүн
болса гум депежиклериниң үсти гөм-гөк болуп ятыр-
ды, дүрли реңкдәки гүлжагазлара середенде, халы
язылыпдыр дийдирйәрди. Селиндир черкезлер, ири
балдаклы отлар хем гөркүни үйтгедипди. Алакалар-
дыр хажжыклар хинлеринден чыкып, якымлы түн
шөхлесине чоюнярдылар. Сайраян дүрли гушларың
овазы чөле жан берйәрди, ёлагчыларың рухуны гө-
терйәрди. Арман, апрель айындакы бу хили дурмуш,
бу гөзеллик узага чекмейәрди. Сәхел салымдан отла-

Зак. 664 — 4

рың йүзи гайдярды, жөвза чөлүң отуны-чөпүни якып-яндырярды.

Хәзир тебигатың төзеллигем онуң гөзүне о диен илмейәрди. Онуң күйи-көчеси Рейханады. Гызың нурана кешби Мухаммедиң гөзүниң өңүнден асла гиденокды.

• • •

Тойы узага чекдирмедилер. Хорезми өйлерине гайдып геленден соң, тоя тайярланмага бары-ёгы он гүн берилди. Шол он гүнем тамамланды. Бу гүн Барака сөвдагәр үчин ене-де бир шатлыклы вака болды. Ирден туруп, тоюң аладасы билен мешгул болуп йөрен яшулының янына хызматкәрлериң бири гелип: «Хожайын, гөзүң айдың, гара инер гелди» дийди. Бу хабар Барака аганы өрән бегендирсе-де, гең галдырмады. Ичинде жаны болса инериң өз ятагына гелжекдигине ол ынанярды. Гаплаңдыр шир габат геләймесе, инере тапулып билжек гайры жандар ёкды. Оларам улы кервен гатнаян ёллара сейрек чыкярдылар. Диймек, гара инер улы ёлдан узаклашмандыр.

— Ханы, йөр, маңа гөркез оны — дийип, Барака ага дүелериң ятагына тарап йөреди. Хызматкәр онуң ызына дүшди. Гара инер сүйнүп ятырды, ол тижелерине үч аягы билен ёл йөрәп, бир гүнлүк ёлы он гүнде гечип гелипдир. Барака ага янына баранда ол келлесини галдырып: «Ине, мен-ә гелдим, хожайын» дийен ялы ышарат этди, чалажа багырды ве ене-де келлесини ере гойды. Онуң өрән ядавдыгы гөрнүп дурды.

— Жанавар, хош гөрдүк, саг-аман гелипсиң. Сен инди иш этмерсиң, озал чекен азапларың, көп йылларың довамында маңа эден хызматың хөзирини гөрерсиң. Инериң ийжеги ёрунжа болсун. Гырата берилйән ийм муңа-да берилсин — дийип, Барака ага инериң келлесини, йүзүни-гөзүни, бойнуны сыпады.

Шо вагт ниредендир бир ерден Ахмет ага-да пейда болды. Ол кервен билен башга шәхерлере гитмедик махаллары атбакарларың, дүекешлериң ишине гөзегчилик эдйәрди. Барака ага хызматкәре берен табшырыгыны Ахмет ага-да гайталады.

— Дүе хайванам болса адам ялыдыр. Өзүне эдилйән хызматы билйәндир. Йөне «таңрыялкасын» дийип билеңок, онуң дили ёк. Бу жанавар өесине хызмат этме кемини гоймады. Шондан гымматлы «таңрыялкасын» болмаз. Ахмет, сакгалдаш, билип болмаз, бирден мен ёк вагтым өләйсе, гара инери хут адам кайлан ялы эдип жайламасаңыз, мен гаты гынанарын.

Барака аганың сөзлеринде адамкәрчилик, эдилен ягшылыгы унутмазлык дуйгусы барды. Бу хакыкат Ахмет аганың маңзына батды, чүнки онуң өзем адатлыды. Шонуң үчинем яшулы улы толгунма билен:

— Өмрүң узак болсун, байлыгың артсын, мертебәң мунданам белент болсун! Сакгалдаш, сен өзүңе вепалы болан хайванларыңа-да ынсана гарайшың ялы тарап, бизиң хеммәмизиң улы хорматымыза мынасып болярсың. Өзүм-ә хер гезек сең билен душушанымдан соң, чекйән зәхметимизе берйән бахаңа ики болуп билемок. Бу гүн сениң гара инер хакдакы аладаңы гөрүп шейле бир толгундым, хошаллыгымы сөз билен дүшүндирерден мен өрән әжиз. Аркайын болай, гара инере хут хасса чага середишимиз ялы середерис — дийди.

— Мен муңа ынанярын, гой, инер ятсын, дынжы алсын. Биз хәзир тоя гиделиң, бу гүн юрдумызың бейик алымы, мениң достумың оглы той тутяр. Бу той бизиң хеммәмизиң тоюмыз, оны абрай билен озалың!

Барака ага билен Ахмет ага тиркешип ятакдан чыкдылар ве гөни Муса аганың ховлусына тарап йөредилер. Тоюң гечйән чарбагына етмәнкәлер, бир топар атла оларың гөзи дүшди.

— Гөрйәңми, ол атлылары, бу гүн ат чапышыгы өрән чекелешикли хем гызыклы болар. Гарагөз бизи бу гезек хем йүңсакгал этмез-ле, сакгалдаш! — дийип, Барака ага Ахмет ага йүзленди.

Әлбетде, бу гүррүңде улы маны барды. Сөвдагәр Гарагөз хакда алада эдйәрди. Бейлеки тойларда еңише сезевар болаянда-да, Мухаммедиң тоюнда бу бедев хөкман еңмелиди. Аты өлемен сөййән алым үчин би еңиш улы совгат боларды. Ол бу ислегини йәм Ала хем дуйдурыпды. Гырат чапярка, Барака ага аркайынды. Инди велин өңки аркайынлык ёкды. Онуң өзүне етик себәби барды. Бир ай мундан озал бир чарваның тоюнда Гарагөз Аксекил диен дор атдан екеже боюн өң гелипди.

Гарагөз яңы үч яшаң сатанлак гара атды. Ол Гыратың неслиди. Онуң келлесини тутушы, тойнак урушы, гылык-хәсиети атасынынка меңзешди. Бу-да узак аралыга чапярды, өзүнинем озмаян вагты ё диен ялыды. Йөне хениз Гырат ялы ызындан гелйә атдан хем араны эп-эсли ачып, пеллехана гелип би ленокды. Онуң енши көпленч өрән чекелешикли бол ярды. Мухаммедиң тоюндакы ат чапышыгына Аксе кил хем гатнашжакды. Ахмет ага тәжириң хем, Алы ның хем шу атдан чекинйәнлерини аңярды.

Аксекил үч яшар бедевди. Онуң маңлайында хем -де ызкы чеп аягында акжа тегмил барды. Аксеки диен ады хем шондан галыпды.

— Узак аралыга гатнашжак атларың бир топары дүйн телди. Оларың арасында Аксекил хем бар. Йө не ховсала дүшмәң, Гарагөзем оңат сейислененди өзүнинем «мен» диен вагты, бир ойны болса шу гү гөркезмелидир — дийип, Ахмет ага хожайынына ге вүнлик берди.

Ики аксакгал тиркешип баранда, той ерде эййә жыркгулак газанлар атарылан экен. Чорба, яхна, пы лав.., гараз, нәме дийсең бишйәрди. Мәреке хем йы нанып уграпды. Эййәм ики-үч ерде багшы айдярды Гелналыжы гитмәге тайярлык гөрүлйәрди, молла-мүф түлер хем гелипди. Уллакан, овадан инериң үстүнде гуралан кежебәниң гөзеллигини гөрмәге гөз герекди

Барака ага хемме задың ербе-ердигини, тоя хы мат эдйәнлериң өз этмели ишини оңат ерине етирйә дигини гөрүп бегенди. Ол геңеш тоюны гечирен маха лында доган-гарындашларыны, дост-ярларыны йыгна ды. Шонда кимиң нәме этмелидиги хакда пикир а шылыпды. «Геңеш тоюны гечиренимиз оңат болайы дыр, болмаса хәзир бизе өрән кын боларды» дийи Барака ага өз янындан хошал болды.

Геңеш тойы махалы дашдан гелэйжек мыхманла ры гоңшы-голамларың, доган-гарындашларың өйүнд кабул этмек барада геплешилипди. Мухаммет Хоре миниң кәрдеши, математик алым Игдир дашракдан чарва обасындан гелен мыхманларың бир топары өз өйүнде кабул этмелиди. Ол оңат тайярлык гөрү ди, ики-үч гүн озал өлдүрилен ики яшар өкүзчәни нәзикжек этем барды. Эмма ол тәзе мал өлдүрип, т

эүш этмәнди. Ине, бу ягдай велин, мыхманларың ерлешишини гөрүп йөрен Барака ага яраманды.

— Иним, мунын-а боланок, гоюн-гечиң болмаса, маңа йүзленәймели экениң. Буларың өңүнде келлебашаяк гоймасаң, өйкеләрлер, чарваларың дәби шейледир. Мен саңа бир токлы иберейин, сен шоны союп, келлебашаягыны, багырөйкенини мыхманларың өңүнде гой — дийип, Барака ага игенипди. Игдир утанжындан гирмәге дешик тапманды:

— Барака ага, багышлаң, бу бизиң мыхман гаршыламага ягдайымызың болманы үчин дәл-де, мениң өз дәбимизи оңат билмейәним үчин болды. Хәзириң өзүнде ятакдакы гоюнларың бириниң дамагыны чаларыс. Сиз хич задың аладасыны этмәң — дийип, ол Барака аганы көшешдирди.

Тәжир гелналыжыны ёла салып, Мухаммет Хорезминиң янына барды. Өйленжек йигидиң янында Абдылла билен Алы хем барды. Олар Гарагөз хакда гүррүң эдишип отуран экенлер. Барака ага өе гиренинден оларың үчүси хем ерлеринден турул, гол говшурып салам бердилер. Төре гечип отурандан соң, тәжир:

— Алы жан, оглум, бу гүн сениң өрән гүйчли бәсдешлериң болар. Чапышыга гетирилен атларың арасында Аксекил хем бар... — дийип, көп манылы какырды.

— Ондан хабарым бар, кака.

— Хабарлы болсаң, өрән говы, йөне Аксекилиң геленини эшидип, лапың кеч болан-а дәлдир-дә, оглум?

— Ёк, кака, лапым кеч боланок. Гарагөз икимиз Мухаммет аганың тоюнда йүңсакгал болуп билмерис. Алла медет берсе, Гарагөз шу гезек хут атасы ялы чапар.

— Түвелеме, сен-ә Аксекилден чекинмейән экениң. Мунын говы, йөне ятда сакла, «Душманың пешече болса, пилче гөр» дийлен накылам бардыр, оглум!

— Догры айдяң, кака, эмма сениң «Серчеден горкан дары экмез» диен сөйгүли пәхимиң хем бар ахбетин.

Алының берен жогабына хеммелер гүлүшдилер. Аталы-оглуң гүррүңини диңлән алымлар бир-бирлериниң йүзүне середип, «гезек сениңки» диен ышараты

этдилер. Мухаммедиң яшы Абдылланыңкыдан бирнеме улы болансоң, ол илки гепледи:

— Барака ага, Алы жан, түвелеме, гөз дегмесин, дуршы билен накыл ве пәхим. Мен-ә онуң яткешлигине телпек гойян. Алы гүйчли математик болуп билерди. Ол көпленч сизден ве бейлеки яшулулардан эшиден пәхимлерини берк беллэп, соңра олары ерин билип айдяр. Шонуң үчинем математик болман, эдебиятчы боланына-да мен гынанып дурамок. Чапыксув хөкмүнде-де Алы жан көплерден тапавутланяр. Абдылла икимиз онуң бу гүн хем иң улы байрага мынасып болжакдыгына ынанярыс.

— Халыпам догры айдяр, биз Алы билен Гарагөзден аркайын, кака...

— «Халыпам» дийме дийип мен нәче гезек хайыш этдим, сен болсаң ене-де шол сөзи гайталап дурсуң. Бу ери Мамуның көшги дәл, өз доган-гарындашларымызың арасы. Шу ерде бир өңкүлигимиз болсун — дийип, Хорезми Абдылланың сөзүни бөлди.

— Багышла, достум, ядымдан чыкайыпдыр!

Тәжир сесини чыкармансоң, Алы:

— Агам, Абдылла агамдан гаты гөрме, ол Мервде, алымларың арасында бирден ялңышаймайын дийип «халыпа» сөзүни ят тутжак боляндыр — дийди.

Онуң бу дегишмеси дартгынлыгы говшатды, бейлекилер билен Мухаммедем йылгырды. Абдылла инисиниң дегишмесине жогап гайтармады. Барака ага:

— Ким киме нәхили йүзленмели? Бу совала өзүңиз жогап тапарсыңыз. Хәзир ылым хакда гүррүң этмегиң вагтам дәл велин, онда-да мен сизе бир совал бермекчи. Сиз инди он гүн бәри шу ерде велин, мен сизиң ылымда битирен ишиңиз хакда хич зат билемок. Хер гезек душушанымызда яныңыз долымыхман. Оларың янында «Ханы, сизиң шу чака чели язан задыңыз бармы?» диен совалы бермеги уялып билмән отурян...

Алы какасының сөзүни бөлди:

— Кака, сен мениң агаларымы көпчүлигиң арасында утандырмажак болянсың. Буларың хениз язан затлары ёк — дийип, гыжытлы йылгырды.

— Өзүңден улулар геплейәкә, сен сесиңи чыкарман отур дийип, мен нәче гезек саңа табшырыпдым.

Бу гүррүңлер билен сениң ишиң болмасын, говусы, бар, Гарагөзүң янында бол.

— Багышла, кака. Ине, мен гитдим — дийип, Алы ериндеп турды.

Алымларың өңүне атылан совал дүшнүклиди, оңа анык жогап бермелиди. Мухаммет башыны ашак салып, пикир дүнйәсине чүмди. Абдылла велин, онуң терсине, йылгырып отырды. Алы гиден бадына тәжир:

— Алының айдяны догрумы, мен сизи ярамаз ягдая салайдыммы?! — дийип, мүйнли гүрледи.

— Ёк, кака, Алының айдяны догры дәл. Сизиң берен совалыңыз догры. Догрусы, мениң хениз язан задым ёк. Йөне Мухаммедиң эден иши көп. Ол математика билен астрономияның херсинден бир ылмы иш язды. Достумың ишини алымлар өрән говы гөрдүлер, олар айратынам Ахмет Мерваза ярапдыр. Мухаммедиң ишлери барада ол Мамун ибн Решидиң хут өзүне хабар берипдир.

— Ахмет Мервазы, Ахмет Мервазы... өз-ә эшиден адым. Мервде өвүлйән шол өкде хасапчы-ха дәлдир?!

— Эдил өзи, кака. Ол юртда иң гүйчли математик болансоң, оңа Хабаш хесип хем диййәрлер. Яшы кыркдан гечен, долмуш адам. Мервазы алымларың арасында болан межлисде-де достумың ишлериниң артыкмач тарапларыны улы гуванч билен белледи. «Яшларың арасында Мухаммет Хорезми ялы хакдан ичен алымларың бардыгына мен гуванян» диен сөзлерини эшидемде, бегенжимден яңа тас мениң йүрегим ярылыпды. Ине, кака, достуң оглуна берлен баха, сениң муңа гуванмага хакың бар.

— Берекелла, Мухаммет жан, иш битирипсиң. Ядыңда сакла, сенем мениң бир оглумсың. Какаң пакыр билен өмүрлик хошлашанымызда мен оңа: «Мухаммет жана-да, бейлеки чагаларына-да элимден гелен көмеги эдерин» дийипдим. Мен шол боржумы хөкман бержай эдерин. Сениң үстүнлигиң бизиң хем үстүнлигимиз. Сең бегенен ериңде бизем бегенерис. Гынанан ериңде гынанжыңы деңе пайлашарыс. Абдылла хич зат язмаса-да, сениң янында болуп көмек этсе, мен разы. Шу гүн мениң үчин иң оңат гүн, сениң дурмуш тоюң, ылымдакы үстүнликлериң хем мениң депәми гөге етирди. Ене-де бизиң хеммәмиз үчин шатлыклы вака болды. Гара инер гелди, ол өз ятагында.

— Бу өрән гең хем шатлыклы хабар — дийип, Мухаммет гөвүнжең дилленди. — Биз Абдылла билен гара инер шунча йыл бизе хызмат эдип, индем ят ерлерде өлүп галар дийип алада эдйәрдик. Онуң сизе шу мекана вепалылыгы, гаплаңа-шире шам болман үч аягында сүйренип өс гелмеги хайран галдыря. Бу говулыгың аламаты. Абдылла хакда велин, сиз бирнеме ялңышяңыз, агам. Достум гүйчли математик Бизиң яныбыза геленине яңы ярым йыл гечен болса-да, эййәм көп алымларың иши билен таныш, олара өзүче баха берип башлады. Азда-кәнде язан затларам бар. Онсоңам, Барака ага, сиз билйәңиз ахыры, алым деррев өз дарагтының мивелерини берип билмейәр. Ол хайсам болса бир зат хакда язжак болса, көп китапларың гатыны ачмалы, көп адамлар билен гүрлешип, оларың пикирини билмели, гижелерине Айың херекетлерини, йылдызлары, асман ягтылтгычларыны сынламалы. Соңра буларың хеммесини ховлукман, акыл элегинден гечирип, догры дийип хасап эдйән затларыны язмалы. Алым өз пикирлерини серетсаплылык билен, ынандырып субут этмели. Буларың хеммеси вагт хем-де сабырлылык талап эдйәр. Узагырак гүрләним үчин мени багышла, агам. Бизиң өмрүмиз, дурмушымыз ылым билен багланышыклы болжакдыгы үчин мен шу хакыкаты сизе айдаяйын дийдим.

Тәжир энтек дил ярып етишмәнкә, Мухаммет йылгырып:

— Мен шулары айтмасам, «Огулларым нәме язып дырлар?» дийип, сиз Мерве барып гайданларың хер биринден сорарсыңыз — дийди.

— Огулларым, сиз мениң совалымы гаты гөрмән! Мен ата хем-де ага хөкмүнде сизиң язян затларыңыздан хабарлы болуп дурмалы. Шонуң үчинем бу совалы мен сизе хемише берерин, дүйә «хайт» диймек медетдир, йөне, йыгы-йыгыдан сорап, йүрегиңизе дүшмежегиме ынаның!

Абдылла хич зат дийип етишмеди. «Гелин гелйәр» диен сес буларың үчүсинем ерлеринден лаңңа галдырды. Тәжир силкме телпегини келлесине гейип, гапа тарап йөреди. Йигитлерием өз ызына дүшенлерини гөрүп:

— Мухаммет, сен шу тайда отур, бармалы ерине

сени чагырарлар — дийди-де, чыкып гитди. Абдылла-да какасының ызы билен даш чыкды. Мухаммет гараңкы дүшйәнчә хич ере чагырылмады. Ол ат чапышыгынам гөрүп билмеди.

Барака ага дагы кежебәни гаршыламага чыкансоңлар, той лыбасыны гейнен, узынлы бойлы, гара гөзелек гелин Мухаммедиң гөз өңүне гелди. Алымың гөвнүне ол хәзирем «Ахыр гелдиң-ов, гөзлерим ёлда галды. Хей, шейле-де бир гарашдырмак болармы, оглан?! Сениң билен айралыкда яшан бир йылым мүң йыла дөндү-ле» дийип, гыжыт берйән ялыды. Бу сөзлери Рейхана Мухаммет Мервден геленсоң, илкинжи душушыкларында айдыпды. Бу сөзлер алымың йүрегини парран дилипди. Шонда ол:

— Эзизим, айралык йылы мениң үчинем еңил гечмеди. Өзүмиң ой-пикирлеримде мен сениң билен яшадым. Китапларың гатындан, йылдызларың, әлем жисимлериниң арасындан сени гөзледим. Бир гезек дүйшүмде сени тас аждарха алдырыпдым. Мен аждарханы чапып ташладым. Бир гезек болса Зөхре йылдызы билен жеделлешдим...

— О нәхили жеделлешдиң, йылдыз биленем бир жедел эдип болармы? Онсоңам, Зөхре йылдызы аял машгала ахыры. Вий, мен нәмелер дийип отырын, сен аждарха хем-де йылдыз билен дүйшүңде саташыпсың ахыры?!.

— Хава, эзизим, дүйшүмде саташдым. Йөне сен хемише хушумда боланың себәпли, бу вакалар дүйшүме гирйәр. Зөхре йылдызы «Сен өз Рейханаңа мениң адымы дакжак болярсың. Диймек, сен маңа ашык болупсың, янып-көйүп йөрме, гел, мени ерине экит, мен өмүрлик сениңки» дийййәр. Муңа мениң гахарым гелип, ажымы бир пүркейин дийип серетсем, ол йылдыз эййәм сениң кешбиңе гирипдир. «Эзизим, сен нәме үчин мени ойнаярсың?» диемде, сен маңа: «Көп гарашдырсаң, мундан бетер затларам гөрерсиң, йөне сен мени Хорезмиң асманындан гөзле» дийип, Хорезм тарапына сүйнүп гөзден йитйәрсиң. «Эй, Аллам, гөр, нәмелер болуп йөр! Мен Рейханамы шу йылдызы йитиришим ялы йитирермикәм, онуң маңа гарашмак нияти ёкмука я-да ене-де Пәлван аганың оглы ялы бир гара гөхерт нейда болдумыка?» дийип

ичими гепледим. Өзүң билйәң, дүйшде гөрйән затларың дурмушда-да болуп билйәр ахыры.

— Сиз Пәлван аганың савчы иберенини кимден эшитдиңиз? Ядыма дүшди, бу хакда эҗем Абдылла гүррүң беринди. Нәче савчы гелсе-де «ёк» диен сөзден башга зат айдылян дәлдир. Гел, бу гүррүңи гоялы. Эгер-де мен ёлуңа гарап отурман, башга бири билен дурмуш гуран болсам, онда сен нәме эдердиң?

Мухаммедиң йүзи үйтгәп гитди. Ол сөйгүлисинден бу хили совала гарашмаярды. Шонуң үчинем бирбада нәме дийҗегини билмеди.

— Ери, сениң өзүң мениң еримде болан болсаң, нәме эдердиң? — дийип, гаршылыклы совал берди.

— Менми?.. Мен... өзүм өзүми хеләк эдердим.

— Мен сениң бивепалык этҗегиңи гөз өңүне гетирип билемок. Онсоңам... — Мухаммет күртдүрип дурды, Рейхананың йүзүне серетди. Гыз:

— Хава, онсоң нәме? Пикириңи айдыбер, мен хич зады гаты гөрмен — диенсоң, Мухаммет сөзүни довам этди:

— Онсоңам, бивепалык эден гыз үчин мен өзүми хеләк этмен. Бивепалык эдйән машгала җаныңы гурбан этмәге мынасып дәлдир. Хей, бир лебзинден дәнен, хапа адам сөйгә мынасып болуп билерми?! Ёк, йүз гезек, мүң гезек ёк.

Мухаммет өрән гахарлы ве гөчгүнли гүрледи. Рейхана оны шу хили ягдайда биринҗи гезек гөрйәрди. «Бе, гахар-газап, йигренч дийилйән өрән мыртар зат. Олар Мухаммет ялы аслында рахат, мылакатлы адама хем газап доныны гейдирип билҗек. Бивепалык болса йигренч, гахар-газап дөредйән херекет» дийип, ичини гепледен Рейхана толгунып гепледи:

— Эзизим, рахатлан! Саңа бивепалык этмек пикири дүйшүмде-де, хушумда-да мениң келләме геленок.

Рейхана Мухаммедиң бойнуна голуны узадып, онуң гуҗагына өзүни оклады. Алымың гахар-газабы шобада эрәп гитди. Бирхаюкдан соң, Түркана дайзаның мылайым хем-де шатлыклы сеси сөйгүлилери хуша гетирди.

— Мухаммет җан, оглум, саг-аман гелдиңми?! Гызым, гөзүң айдың!

Бу сөзлер нәче якымлы болса-да, сөйгүлилериң йүрегини ярды. Ок атылан ялы болуп херси бир яна дүшди. Түркана дайза буларың ягдайына дүшүнйәрди. Шонуң үчинем ол яшларың алҗыраңңылыгыны ювмарламага чалышды:

— Түвелеме, икиңизем товшан йүреклиҗе экениңиз. Мен Мухаммеди батыр хасап эдйәрдим, Рейхана-да бизе чекмәндир. Онуң атасы шу хили ягдайда менден гачман, гайтам өңкүсинденем берк гысарды. Гөрйән велин, яшларымыз овнаяр-ов.

Мухаммет өзүни эле алды:

— Түркана дайза, эссалавмалейким, саг-аман отырмысыңыз? Мен илки билен сизиң яныңыза барҗакдым, йөне дервезәни ачан бадыма, шу секиниң үстүнде отуран Рейханы гөрдүм-де, бәри совулайдым, багышларсыңыз!

— Болманда-да эйҗеҗик гызың душундан гечип, мениң яныма гелмеҗегиң дүшнүкли, ханым — дийип, Түркана дайза ене-де дегишди.

Шу вагта ченли геплемән дуран Рейхана-да дил ачды:

— Эҗе җан, аңдың. Мухаммет мени экитмәге гелипдир, бизе ак пата бер!

— Ак патаңызы мен ики йыл мундан озал берипдим ахыры, алның-багтың ачык болсун, гызым.

Соңра Мухаммеде йүзленип:

— Пакырҗыгым ёлуңа көп гарады, гиҗелерине аркайын уклап билмеди. Мен муңа хемише гөвүнлик бердим. «Ине диймән бахар гелер, Мухаммет хөкман сениң ызыңдан гелер. Мухаммет ялы акыллар адамларың гепи ики чыкян дәлдир» диердим. Онсоңам, оглум, мен сениң машгалаңа белет. Муса аганы, ятан ери ягты болсун, сыламаян, оңа хормат гоймаян ёкды. Эҗеңем асыллы ериң машгаласы, мен оңа өз гызымы аркайын ынанып билерин. Ханы, йөрүң, өйе гирелиң, галан гүррүңи шо ерде эдәерис — дийип, Түркана дайза ичерә йөнелди.

— Эҗем бизе игенер өйдүп зәхрәм ярылды. Херненең болса-да, ол бизе дүшүнди, гаты-гайрым зат диймеди. — Бу утанч гатышыклы пышырдан Рейханады.

Мухаммет сесини чыкарман, Рейхананың өңүне дүшүп барярды. Онуң инди башга аладасы барды — тоюң сәхедини беллемелиди. Той үчин оңа берлен

вагт көп дәлди. Мухаммет Хорезминиң өз юрдуна барып өйленмегине ве гелнини алып Мерве гайдып гелмегине бары-ёгы отуз гүн берлипди. Ол бу ягдайы илки билен Рейхана айтмалы диен нетиҗә гелип, гапының агзына баранда сакланды. Ызына өврүлип:

— Рейхана, биз аңырсы он ики гүнден Хорезмден гитмели, маңа Мамун солтан гарашяр — диенде, Рейхана:

— Мен инди көп вагтдан бәри гошумы дүвүп йөрүн, букҗам хем тайяр. Хачан «йөр» дийсең, мен ызыңа дүшүбермели — дийип, перт жогап берди.

— Мениң сенден эдйән тамам хем шейледи, йөне той тутман, биз бу ерден гидип билмерис. Мен сени кеҗебеде әкитҗек дийдим, сөзүмде хем тапыларын. Диймек, биз той этмели, шонуңам сәхедини беллемели.

— Өзүң хайсы гүни макул билсең, шол гүнем той тутарыс. Йөне бир этҗек хайышым бар. Гой, Алы бизиң тоюмызда Гарагөзи чапсын. Сениң иберен хатыңы маңа гowшуралы бәри ол мениң гөзүме хас мәхирли ве мәхрибан гөрүнйәр.

— Бу хайышың битер, Рейхана. Мениң өзүмем шу арзувда. Мен бизде болуп гечйән ат чапышыкларыны оңат гөрйәрин, ол тоюң безеги ахыры. Мервде-де Нусайдан гетирилйән өрән овадан хем-де йындам атлар көп. Олар гачса гутулян, ковса етйән бедевлер. Мервлилер хем бизиңкилер ялы аты дийсең оңат гөрйәрлер, өзлери ач болса-да, бедевлерини ач гоймаярлар, өз иййән бугдайларындан олара-да идирйәрлер. Гөрйәңми, Рейхана, ат барада гүррүң эдиленде, мен хемме зады ятдан чыкарайярын. Тоюмызы ене-де он гүнден тутайсак ничик болар?

— Нәме үчин узага чекдирйәң?!

— Тоя тайярлык гөрмек үчин он гүнем аз. Ине, гөрәй. Түркана дайза-да, эҗемем, Барака ага-да он гүни аз хасап эдерлер. Йөне биз икимиз олары шу мөхлетде гечирмегиң зерурдыгына дүшүнер ялы эдерис.

Ахыры шол карара-да гелинди...

Гапының шаркылдап ачылып, Алының атылып тама гирмеги Мухаммеди ой-пикирлерден саплады. Алының кейпиниң көклүги, гөзлериниң ойнап дуршы Гарагөзүң еңшинден хабар берйәрди. Йөне Мухаммет о

хакда сорап етишмеди, чүнки чапыксуварың ызы билен алымың достлары Хүсейин, Махмыт, Абдылла ве башга-да ики-үч йигит тама гирди. Тамың ичи говурдан долды. Хер ким ат чапышыгындан алан кейпи хакда гүррүң эдйәрди. Хатда Мухаммедем оларың ятларына дүшенокды. Абдылланың:

— Йигитлер, бу гүн өйленйән йигидимизи гутламагы бир ятдан чыкарайммалың! — диймеги билен ота-га долан яш-еленлер ерли-ерден сеслендилер:

— Гөзүңиз дөрт болупдыр, гутлы болсун!

— Гелин газыгында гаррасын, гоша-гоша оглуңыз хем гызыңыз болсун!

— Халыпам, сениң дүнйәде иң оңат гөрйән задың бири ат чапышыгыды велин, онам гөрүп билмедин. Ай, зыяны ёк, бу гүн агшам сен хас гызыклы хем якымлы ат чапышыгыны гөрерсиң!..

Гараз, хер ким өзүче гутлады, вәши сөзлер, гүлки җайы ярайҗак болды. Мухаммедиң өзи ене-де ат чапышыгындан сөз ачды:

— Алы жаның кейпи көк, диймек, Гарагөз бу гүн гөз гөркезипдир!

— Гарагөз хер гезек мәрекәниң өңүнден геченде, адамлар онуң яйдан атылан ок ялы сүйнүшине хөвес билен сын этдилер — дийип, Хүсейин Алыдан хем өңүртди.

— Гарагөз шу гүн Гыратың неслидигини субут этди — дийип, Абдылла-да пикирини айтды.

— Дийсең-диймесең, Абдылла, ол Мелегушы кырк-элли әдим ызда гоюп, пеллеханадан гечди. Мени хайран галдырян башга зат бар. Онуң бойнунда, тойнак уршунда, йындамлыгында Гырат гайталанып дур. Йөне Гарагөзүң атасындан дүйпли бир айратынлыгы бар. Гырат пелле баранда агыздырыгыны чейнәп, бөкҗеклэп, арам-арам чарпая галярды. Гарагөз велин келлесини дик тутуп, гаргы гулакларыны кeердип, гымылдаман дурандыр. Атлар ёла дүшенде болса, онуң турузян ойны башга. Ине, шонда агыздырыгыны чейнәп, өңе окдурыляр велин, Алы жан икиси бир гөврә дөнйәр. Мен-ә шуңа хайран галян...

Хүсейин ене-де бир зат дийҗекди, эмма Мухаммет онуң сөзүни бөлди:

— Хүсейин, сен оңат эдебиятчы, дилевар йигит. Гарагөзүң тарыпыны етирип билдиң, саг бол, достум!

Бу гүнки чапышык, өз башындан гечирен дуйгулары хакда Алы жаның өзи нәме диййә, эшиделиң-ле?! — дийип, чапыксувара гарап йылгырды. Алы:

— Агам Хүсейин өрән оңат айтды. Мен Гырат билен турув пеллеханасына барамда, онуң агыздырыгыны беркрәк тутуп, башыны чекмеден ядардым. Атлар гошулянчалар голларым гурап гидйәрди. Йөне ол йылдырым дек сүйнүп башлансоң велин, үсти шейле бир рахатдыр, аркайын чай ичип отурмалыдыр.

— Сенден Гырат барада сораланок, Гарагөзүң шу гүнки чапышы хакда гүррүң бер ахыры — дийип, Абдылла инисиниң гүррүңини бөлди.

— Гарагөзи оңат танажак болсаң, гүррүңи Гыратдан башламалы. «Ата кесби — огла халал» дийипдирлер. Гарагөз хем сүйнүп угрансоң, атасындан тапавутлананок, пелледе дуранда велин, өрән парахат. Хүсейин агам догры айтды, Гарагөз, түвелеме, өзүне ынанян бедев...

— Хүсейиниң айданларыны гайталап дурма-да, хәны, шу гүнки чапышык хакда гүррүң берсене! — дийип, Абдылла ене-де оны гыссады.

— Яшың кичи болуп, улуларың арасына дүшен өзүң болма — дийип, Алы агасының игенжине жогап берди-де, сөзүни довам этдирди. — Бу гүн Гарагөз Гыратдан кем отурмады. Мен секиз айлавдан соң, онуң жылавыны бирнеме говшатдым. Шоңа ченли чапышыгың башыны Омар күйзегәриң Мелегушы чекди. Аксекил менден озубам гитмеди, гаты бир ыза-да галмады. Мелегуш чапышыгың башыны чексе-де, онуң пеллеханадан биринжи болуп гечмежегини билйәрдим. Мен Аксекилден горкярдым, онуң чапыксувары гаты өкде йигит. Онсоңам, Аксекилиң чапышына мен гаты белет. Мелегушуң өңе гечмегини мен тәтәнлейин хасап эдйәдим. Секизинжи айлавдан соң, мен Гарагөзүмде хениз гүйжүң көпдүгине дүшүндим. Ол Омарың атының ызындан етип, ондан өне гечди, Аксекил хем бизден кәнбир ыза галмады. Ол хем Мелегушуң дециниден гечди. Шейле ягдайда биз бир айлав гечдик. Докузынжы айлавда Аксекилиң чапыксувары атың жылавыны долы гойберди ве бирбада биз билен деңлешди. Гарагөз өңе дызады, эмма мен онун чапып барян депгининиң етерлик хасап эдип, атың башыны чекибрәк отурдым, Аксекилиң чапыксуварының ялңышаныны дуйдум. Онунжы айлава башланымызда...

Алы сөзүни бөлүп, көпрәк гепледим велин, агам нәхили гараярка диен пикир билен Абдылланың йүзүне серетди. Бейлекилер ат чапышыгына томаша эдендиклери үчин Алыны диңлемән, өзара башга гүррүң эдип отырдылар. Абдылла болса халыпасына райдашлык билдирип, инисини диңлейәрди. Олам ичин янсын диен ялы, агасының гөзи билен гөрен затларыны айдып отырды. Шонуң үчинем Алының гүррүңиниң узага чекени себәпли нәгиледиги йүзүнден ве гөзлеринден гөрнүп дурды. Чапыксувар йылгырды-да:

— Агам, рахатлан, мен гүррүңи билгешлин узалтдым. Мухаммет агама болан зады жикме-жик айтмасам, болмаз ахыры — дийди. Хорезминиң:

— Хава, онунжы айлава гечениңизден соңра нәме болды? — диен сорагы Абдылланы инисини гыссамагының өңүни алды.

— Онунжы айлава башланымызда Аксекилиң аяк урушы говшап уграды. Галан айлавларда ол Гарагөзүң голайына-да гелип билмеди. Ол Мелегушдан хем ыза галды. Мен болсам Гарагөзе екеже гамчам чалмадым.

Хорезми Гарагөзүң чапышыны гөз өңүне гетирип отырды. Гарагөз хер сапар аякларыны өңе атанда, онуң ызкы аякларам ёкары гөтерилип, дөрт аягам саз ишлейән кысмыды. Мухаммет онуң бойнуна япышып диен ялы отуран Алыны, чапыксуварың яш акян гөзлерини гөрйәрди. Мухаммедиң өзи-де аты көп чапыпды, телим сапар ондан йыкылыпдам. Ине, Гарагөз соңкы он икинжи айлавы гечип, пеллехана тарапыны ёла дүшди. Мәрекәниң шовхунына бедев шейле бир сүйнйәр велин, оны гөрмәге гөз герек.

Чапыксувары диңләп, шу затлары гөз өңүне гетирип отуран Мухаммет Алының айданларында галат задың ёкдугына ынанды. Гарагөз екеже гамчы-да датман, бейлеки атлары кән ызда гоюп, мәрекәниң шовхун-дабарасына гарышып, пеллеханадан гечди. Гарагөз иң улы байрага мынасып болды. Эмма Алының алмалы көшекли дүеси Омар күйзегәре, Мелегушуң алмалы ики яшар өкүзчеси болса Аксекилиң эесине говшурылды.

— Какам: «Мениң мерхум достум Мусаның тойы